

T.C.
Hitit Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

**MUKÂTİL B. SÜLEYMAN'IN MÜTEŞÂBİH KABÛL EDİLEN
ÂYETLERE YAKLAŞIMLARI**

Hazırlayan
Zehra Yıldırım

Yüksek Lisans Tezi

Çorum 2013

**MUKÂTİL B. SÜLEYMAN'IN MÜTEŞÂBİH KABÛL EDİLEN
ÂYETLERE YAKLAŞIMLARI**

Hazırlayan

Zehra Yıldırım

Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Mesut Okumuş

Çorum 2013

KABUL VE ONAY

Zehra YILDIRIM tarafından hazırlanan “MUKATIL BİN SÜLEYMAN’IN MÜTEŞABİH KABUL EDİLEN AYETLERE YAKLAŞIMLARI” başlıklı bu çalışma, 08 Şubat 2013 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

İmza

Prof. Dr. Mesut OKUMUŞ (Başkan-Danışman)

İmza

Doç. Dr. Ferit USLU

İmza

Doç. Dr. Süleyman GEZER

İmza

(Unvan, Adı ve Soyadı)

İmza

(Unvan, Adı ve Soyadı)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

İmza

Prof. Dr. Gülen ELMAS ARSLAN

Enstitü Müdürü

T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (07/ 03/ 2013)

ZEHRA YILDIRIM

ÖZET

YILDIRIM, Zehra, Mukâtil b. Süleyman'ın Müteşâbih Kabûl Edilen Âyetlere Yaklaşımları, Yüksek Lisans, Çorum. 2013.

Mukâtil b. Süleyman hicrî birinci ve ikinci yüzyıllarda ilim ve düşünce merkezleri olan Belh, Horasan, Irak, Basra gibi bölgelerde yaşamış ve bu bölgelerde yaşanan ilmî, fikrî ve siyasal değişimlere şahitlik etmiş bir müfessirdir. Kaynaklarda hakkında lehte ve aleyhte birçok bilgi bulunurken, onun özellikle Allah'ın isim, sıfat ve fiilleri meselesinde antropomorfist bir tavır sergilediği iddia edilmiştir.

Mukâtil b. Süleyman'ın teşbih akidesine mensubiyeti iddialarını elimizdeki mevcut eserlerinde - müteşâbih ayetler bağlamında- incelediğimizde müfessir hakkında birkaç aleyhte düşüncenin ötesinde tutarlı bir yaklaşımın bulunmadığı kanaatine ulaştık. Zira Mukâtil, hurûf-u mukattaa, Allah'ın isim ve sıfatları, gaybî varlıklar vb meselelere gerek sahabe ve tabiin, gerekse Halef yaklaşımlarından farklı bir tutum sergilememiştir. Bu meselelerde Müşebbihe fırkasının özellikle Allah'ın sıfatları konusunda sergilediği insan biçimci tasavvurlardan tamamen uzak yorumlarla, tevhidî izahlarda bulunmuştur. Kur'ân'da Allah'a atfedilen a'yn, yed, kabza, maiyyet, kurbiyyet vb kavramları Yaratıcı'nın kudret, azamet ve vahdaniyetini ortaya koyan tefsirlerle izah etmiştir. Hurûf-u mukattaa ve gaybî varlıklarla ilgili ayetlerin tefsirlerinde de aynı şekilde Ehli Sünnet çizgisi içinde yer almıştır. Mukâtil'in eserlerinde özellikle gaybî âlem ve varlıklarla ilgili âyetlerin tefsirlerinde tecsim veya teşbihden ziyade israiliyyâtın fazlaca kullanılmış olması dikkât çekicidir. Ancak yine araştırmamız bize bunun, yalnız Mukâtil b. Süleyman'ın değil tefsir ulemasının başlıca sorunlarından biri olduğunu göstermiştir.

Mukâtil'in eserlerinde sergilediği muvahhit tutuma rağmen bazı kaynakların onu teşbihle itham etmesi ise değişen sosyal, siyasal ve dini hayatın menfî yansımalarıdır. Çünkü müfessir yalnız ilmî sahada değil, sosyal ve siyasal alanlarda da etkin bir şahsiyettir.

Anahtar Sözcükler: Mukâtil b. Süleyman, Müşebbihe, müteşâbih, te'vil, mezheb.

ABSTRACT

YILDIRIM, Zehra, Mukâtil b. Suleyman's Approaches to the Metaphoric Verses/Mutashbihât, Master Thesis, Çorum, 2013.

Mukatil b. Suleyman (Mukâtil b. Süleyman) is a mufassir who lived in the first and the second century (hijri) in the centres of scholarship and thought such as Balkh (Belh), Khorassan (Horasan), Iraq (Irak) and Basra; and bore witness to the scholarly, intellectual and political alterations which occurred in these regions. In the sources, there are many positive and negative claims about him it is especially asserted that he adopted an anthropomorphist way in the names, attributes and the acts of God (Allah).

We studied the connection of Mukatil b. Suleyman with the doctrine of anthropomorphism (teşbih) in terms of mutashabih (allegorical) verses and according to the books that we have. Then we realised that there is not a consistent thought except a few adverse claims; because, Mukatil, did not exhibit a different attitude from the approaches of sahabe, tabiin and successors on some arguments such as hurûf-u mukattaa, the names and the attributes of God, and spiritual creatures. On these issues he stood apart from the sect of Mushebbihe's ideas on the attitudes of God such as the anthropomorphist descriptions of God, and he made monotheistic explanations. He explained the notions attributed to God such as eye, hand, grasp, retinue, and contiguity by the commentaries which put forth the puissance, grandeur and unity of God. Likewise, he followed Ehl-i Sunnet's footsteps on the commentaries of verses which about hurûf-u mukattaa and spiritual creatures. It is remarkable that in Mukatil's books Isra'iliyat was used excessively rather than materialisation (tecsim) or anthropomorphism, especially on the commentaries of spiritual world and creatures. However, our research shows that this is not only Mukatil b. Suleymans's problem but this is one of the primary problems of tafsîr scholars.

Accusations on Mukatil by anthropomorphism though he exhibits a monotheistic attitude in his books are the negative reflexions of changing social, political, and religious life; because, mufassirs are not only active in scientific area, but they are active in social and political ground.

Key Words: Mukatil b. Suleyman, Mushebbihe, muteshabih, te'vil, sect (mezheb)

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT.....	ii
İÇİNDEKİLER.....	iii
KISALTMALAR.....	v
ÖNSÖZ.....	vii

GİRİŞ

1. TEZ KONUSUNUN AMACI ve KAPSAMI.....	1
2. YÖNTEM VE KAYNAKLAR.....	2

BİRİNCİ BÖLÜM

MUKÂTİL B. SÜLEYMAN'IN YAŞADIĞI DÖNEM DİNÎ SİYASÎ GELİŞMELER VE HAYATI

1. MUKÂTİL B. SÜLEYMAN ve YAŞADIĞI DÖNEM.....	5
2. MUKÂTİL B. SÜLEYMAN'IN HAYATI, İLMÎ KİŞİLİĞİ ve ESERLERİ.....	8
2. 1. Hayatı ve İlmî Kişiliği.....	8
2. 2. Hocaları, Talebeleri ve Eserleri.....	11
3. MUKÂTİL B. SÜLEYMAN'IN “TEFSİR’U MUKÂTİL B. SÜLEYMAN” BAĞLAMINDA YORUM ÇEŞİTLEMELER.....	16

İKİNCİ BÖLÜM

TARİHSEL SÜREÇTE MUHKEMÂT VE MÜTEŞÂBİHÂTA YAKLAŞIMLAR

1. MUHKEM, MÜTEŞÂBİH, TE'VİL KAVRAMLARI	25
2. MÜTEŞÂBİH ÂYETLERİN KAPSAMI.....	33
2. 1. Selef'in Müteşâbih Âyetlere Yaklaşımları.....	34
2. 2. Sahabe ve Tabiin'in Müteşâbih Âyetlere Yaklaşımları.....	37
2. 3. Halef'in Müteşâbih Âyetlere Te'vilci Yaklaşımları.....	40
3. MÜŞEBBİHE FIRKASININ ORTAYA ÇIKIŞI ve GÖRÜŞLERİ.....	41
4. MUKÂTİL B. SÜLEYMAN'A İSNAT EDİLEN TEŞBİH İDDİALARI.....	44

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUKÂTİL B. SÜLEYMAN'IN ESERLERİNDE MUHKEMÂT VE MÜTEŞÂBİHÂT

1. MUKÂTİL B. SÜLEYMAN'IN MUHKEM ve MÜTEŞÂBİH ANLAYIŞI.....	49
2. MUKÂTİL B. SÜLEYMAN'IN TEFSİR'U MUKÂTİL B. SÜLEYMAN'DA MÜTEŞÂBİH KABÛL EDİLEN ÂYETLERE YAKLAŞIMLARI.....	52
2. 1. Huruf-u Mukattaa İle İlgili Anlayışı ve Yorumları.....	56
2. 2. Allah'ın Zat, Sıfat ve Fiilleri İle İlgili Âyetlere Yaklaşımları.....	58
2. 3. Metafizik (Uhrevî) Varlıklara Dair Yaklaşımları (Cin,Şeytan,Melek,Rûh)	71
2. 4. Âhiret Hayatı İle İlgili Âyetlere Yaklaşımları.....	77
SONUÇ.....	81
KAYNAKÇA.....	84

KISALTMALAR

a. g. e.	: Adı geçen eser
a. g. m.	: Adı geçen makale
a. g. md.	: Adı geçen madde
a. g. t.	: Adı geçen tez
a.s.	: Aleyhisselâm
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
AÜİFY	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları
b.	: Bin, İbn.
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
c.c	: Celle celâluhû
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DÜSBE	: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
h.	: Hicrî
H.z.	: Hazreti
İ.A.	: İslam Ansiklopedisi
ö.	: Ölüm tarihi
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallâhu aleyhi ve sellem
say.	: Sayı
tah.	: Tahkik

TDVY : Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları

vb. : Ve benzeri

yay. : Yayıncılık

ÖNSÖZ

Tarihten günümüze Kur'ân'ı Kerim'in anlaşılma ve yaşanma serüveni, İslamî ilimlere özellikle tefsir ilmine teveccühü artırmış, bu yolda sayısız eserler kaleme alınmıştır. Bütün bu eserler ilâhî kelâmın muradına ulaşma kasdıyla oluşturulurken art niyetli mihraklar da boş durmamış, dinin ifsâdı için Kur'ân referanslı eserler yazarak İslam âlemine şer tohumlarını ekmişlerdir. Siyasal ve sosyal gelişmeler dinî hayatın algılamasını farklılaştırırken bu süreçten en fazla etkilenen, müfessirlerin Kur'ân âyetlerine bilhassa, müteşâbih kabul edilen âyetlere getirdikleri yorumlar olmuştur. İlk dönem müfessirlerinden Mukâtil b. Süleyman, Kur'ân'ı bütün âyetlerini baştan sona tefsir ederek Kur'ân âlimleri arasında rüçhaniyet kazanmıştır. Yaşadığı zaman diliminin mezheplerin zuhûruyla paralellik arzemesi müfessirin Kur'ânî algılamasının keyfiyeti açısından da önemlidir.

Tefsir tarihinin mümtaz şahsiyetlerinden kabul edilen Mukâtil b. Süleyman, doğum tarihi kesin olmamakla birlikte hicrî 80 yılında Belh şehrinde doğmuş ve hicrî 150 yılında Basra'da vefat etmiştir. Yaşadığı bölgeler ve değişen dinî-siyasî yapı, zaman zaman müfessirin ilmî kişiliğinin önüne geçmiştir. Günümüze ulaşan ilk tam tefsirin müellifi olan Mukâtil, Zeydî, Mürciî, Kerramî olmakla itham edilmiş, haberî sıfatlar konusunda teşbih ve tecsim yanlısı olduğu iddia edilmiştir.

Kaynaklarda hayatı hakkında ifrat-tefrit kâbilinden, tekrardan ibaret bilgilerin dışında fazla malûmata sahip değiliz. Biz de bu birbiriyle çelişen ve tutarsızlıklar içeren anlatımların, Mukâtil'i tanıma noktasında yetersiz olduğu kanaatinden hareketle, müfessirle ilgili sağlıklı neticeye ulaşmanın en doğru yolu olarak, eserlerini incelemeyi uygun bulduk. Özellikle teşbih akîdesine mensubiyeti iddiaları sebebiyle, Mukâtil'in müteşâbih kabul edilen âyetleri nasıl tefsir ettiğini inceledik. Bundan dolayı tezimiz ana kaynaklarını Mukâtil b. Süleyman'ın günümüze ulaşabilen eserleri "*Tefsîr'u Mukâtil b. Süleymân, Kitâb'u Tefsir-i Hamse Mie Âye Min el'Kur'ân veel Eşbah ve'n-Nezâir fi'l Kur'ân'il Kerîm*" oluşturmaktadır.

Selef, Halef ve Müşebbihe fırkasının müteşâbih âyetlere yaklaşımlarına da, mukayese imkânı bulmak adına tezimizde yer verdik.

Çalışmamızın her safhasında yoğun mesaisine rağmen bizi kırmadan sabırla dinleyen ve kılavuzluk eden danışman hocam saygıdeğer Prof. Dr. Mesut Okumuş

Beyefendi'ye Őukranlarımı sunuyorum. GöstermiŐ olduğu sabır ve hoŐgörünün yanında teknik manada desteklerini esirgemeyen eŐim Faruk Yıldırım Bey'e teşekkür ediyorum. Bana bilgisiyle her konuda kaynaklık eden ve varlığıyla iftihâr ettiğim sevgili babam emekli vaiz Âdem akıl Hocaefendi'ye de hassaten hürmet ve muhabbetlerimi sunuyorum.

Zehra Yıldırım

orum-2013

GİRİŞ

1. TEZ KONUSUNUN AMACI ve KAPSAMI

Tezin ana konusu - ulemanın genel kanaatleri doğrultusunda - müteşâbih kabûl edilen konular çerçevesinde, Mukâtil b. Süleyman'ın günümüze ulaşan eserlerinde, genel olarak tüm eserleri ve özeldede tefsiri “*Tefsîr’u Mukâtil b. Süleymân*”dan hareketle, müteşâbih âyetlere yaklaşımlarını ortaya koymaktır. Tezimizin sac ayaklarından ilki, muhkem-müteşâbih kavramlarıdır. Tez açısından öneme haiz ikinci ayak ise Müşebbihe kavramı ve bu kavramın dini algılamadaki etkileridir. Sac ayağının sonuncusu kabûl ettiğimiz konu ise, Mukâtil b. Süleyman’a isnâd edilen teşbih iddiaları ve bu iddiaların eserlerine yansımalarının araştırılmasıdır.

Mukâtil b. Süleyman hicrîbir ve ikinci yıllarda yaşamış muhaddis ve müfessir şahsiyetiyle temayüz eden bir âlimdir. Kur’ân’ın baştan sonuna kadar, bütün âyetlerini tefsir ettiği eseri “*Tefsîr’u Mukâtil b. Süleymân*” elimizdeki mevcut ilk tam tefsir olması açısından büyük öneme haizdir. Yaşadığı dönemin asr-ı saadete yakınlığı, Kur’ân tefsiri noktasında, nebevî anlayışın -henüz- tamamen farklılaşmadığı bir dönem olması hasebiyle müfessirin eserlerini, ilâhi mesajın ilk dönem algılanmasını ortaya koyması açısından önemli kılmaktadır.

Mukâtil b. Süleyman mezhebî tartışmaların baş gösterdiği bir dönemde yaşamış ve bu tartışmalardan da uzak kalamamıştır. Bundan dolayı hakkında lehte ve aleyhte çok şeyler söylenmiştir. Kaynaklardan öğrendiğimiz kadarıyla siyasî bakımdan Zeydiyye¹ fırkası, kelâm yönünden Mürcie’ye² mensup olması ilmî kişiliğini töhmet altına almıştır. Tefsir tarihinde önemli bir yere sahip olan ve kendisinden sonraki nesle kaynaklık eden bu şahsı, mevcut eserleri bağlamında incelemek, özellikle bu iddiaları müteşâbihât kabûl edilen âyetler başta olmak üzere, bütün eserlerini ki -bunlar yukarıda bahsettiğimiz üç eserdir- dikkate alarak araştırmak istedik. Elimizdeki mevcut eserlerinin tarafımızdan incelenmesi, müfessire isnâd edilen müşebbihîlik iddialarının sıhhati noktasında, bu konunun sağlamlasını yapma imkânı sunması açısından ayrıca

---

¹İbn Nedim, ebû’l Ferec Muhammed b. İshak, *el-Fihrist*, Daru’l Marife, Beyrut, 1994, s. 222.

²“Mürcie Fırkası” detaylı bilgi için bkz. Sönmez Kutlu, “Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002/1, cilt: I, sayı: 1, s. 168-210.

önemi haizdir. Tefsir tarihi açısından büyük ehemmiyete sahip müfessir Mukâtil b. Süleyman'a dair, geçmişten günümüze kadar yapılmış çalışmalarda, özellikle teşbih iddialarına takılan şöhretinin, ne ölçüde doğru olduğu hakikatini araştırarak tefsir ilmi ve gelişimine katkıda bulunmak yegâne arzumuzdur.

Tezimizde Mukâtil b. Süleyman'ın mevcut eserlerinde müteşâbih konusunu inceleyeceğimizi bildirdir. Ancak bunu yaparken konu bağlamında, ayrıntılara boğulmadan muhkem-müteşâbih kelimelerinin mânâları üzerinde durduk. Tezin ana konusu muhkem-müteşâbih kavramları olmadığı gibi, müteşâbih âyetlerin neler olduğu meselesi de değildir. Konumuz Mukâtil b. Süleyman'ın müteşâbih âyetleri nasıl yorumladığı meselesidir. Bu nedenle konunun anlaşılabilirliği açısından muhkem-müteşâbih kavramları ve müteşâbihâtın neler olduğu meselesine değinmeden de geçemedik.

Tezimizi belirlerken yaptığımız incelemelerde gördüğümüz kadarıyla, Mukâtil b. Süleyman'a dair yapılmış araştırmaların yetersizliği özellikle teşbih iddialarına muhatap bir müfessirin, müteşâbihata yaklaşımları noktasındaki eksiklik, bu çalışmaya yönelmemizin ikincil bir etkeni olmuştur.

M. Beşir Eryarsoy Beyefendi, Mukâtil b. Süleyman'ın eserleri “*Tefsîr’u Mukâtil b. Süleymân*”ı“*Tefsîr-i Kebîr*”, “*el Eşbah ve’n-Nezâir fi’l Kur’ân’il Kerîm*”i“*Kur’ân Terimleri Sözlüğü*”, “*Tefsîr’u Hamse Mie Âye Mine’l Kur’ân’il Kerîm*”i ise “*Ahkâm Âyetleri Tefsiri*” isimleri ile tercüme ederek dilimize kazandırmıştır. Bu kıymetli hizmetlerinden ötürü şükranlarımı sunuyorum. Eserlerin orjinallerine birebir sâdik kalarak yapmış olduğu bu eşsiz çalışmalar, tez hazırlığım süresince başucu kitabım olarak kılavuzluk etmiştir. Hocamızın, eserlerin tercümelerinde gösterdiği titiz tutumu bize de örnek olmuş, çalışmamızı gücümüz nisbetinde dikkatli hazırlamaya sevk etmiştir

2. YÖNTEM ve KAYNAKLAR

Tezimizi hazırlarken daha çok, müfessirin eserleri çerçevesindeki araştırma ve kanaatlara yoğunlaştık. Mukâtil b. Süleyman'nın hayatına ilişkin tekrardan ibaret zemedh ifade eden bilgilerin üzerinde fazla durmaksızın, günümüze ulaşmış mevcut eserlerinden hareketle onu tanımaya gayret ettik.

Mukâtil b. Süleyman'ın hayatını anlatırken tabakat kitaplarından ve ona dair hazırlanmış muhtelif tez ve çalışmalardan istifade ettik. Hayatına dair bilgilerin kaynaklarda, hemen hemen aynı şeylerden bahsetmiş olması dolayısıyla, tekrar ve teferruat kâbilinden izahlara dalmadan, tez açısından gerekli gördüğümüz kadarıyla yetindik. Kaynaklarda Mukâtil b. Süleyman'ın hakkında söylenen sözleri yorumlarımızı katmadan olduğu gibi aktardık. Bu noktada göstermeye çalıştığımız hassasiyet, müfessiri tarafsız bir bakışla ele alıp varlıkların ve olayların yatay düzlemlerdeki öznel algılanmalarından uzak durmaktır. Oluşturulacak dikey perspektif sayesinde tezin objektifliğini korumaya çalışarak bütüncül gözlemlere ulaşp, neticeye ulaşmak istedik. Uzun bir ömür süren müellifin yaşadığı coğrafyadan etkilenmiş olma ihtimalinden hareketle de bu bölgenin dinî, siyasî gelişmeleri hakkında bilgi verdik.

Muhkem - müteşâbih kavramlarının lugat ve ıstılâh mânâlarını verdikten sonra, tefsir tarihinde önemli yerlere sahip müfessirlerimizden bir kaçının tanımlarıyla konuyu anlaşılır kılmaya çalıştık.

Mukâtil'in tarafını belirleme açısından müteşâbih kabûl edilen âyetlere getirdiği yorumlarını ortaya koymadan önce Selef, sahabe ve tabiin, Halef (te'vilci yaklaşım) ve müşebbihî yaklaşımlardan oluşan tefsir örneklerini vererek müfessirin hangi kaynaklardan beslendiğini tesbit etmeye çalıştık.

Selef âlimleri denildiğinde genel olarak sahabe ve tabiin kastedilmesine rağmen biz, ayrı bir başlıkla Selefî, sahabe ve tabiinden ayırma ihtiyacı duyduk. Bizi buna sevkeden âmil, Kur'ân'ın yorumu meselesinde Selef âlimlerinin müteşâbih âyetler karşısında takındıkları te'vilsiz kabûllenme prensibinin aksine, sahabe ve tabiinden gelen bazı rivayetlerde te'vilin/te'vilci yaklaşımın kullanılmasıdır.

Tezimizin ana çatısı bu şekilde oluştuktan sonra Mukâtil'in eserlerinde, özellikle tefsirinde - yaygın kanaatler doğrultusunda belirlediğimiz - müteşâbihât konusuna giren âyetlerin nasıl yorumlandığını tesbite çalıştık. Müşebbihe iddialarına muhatap olan müellifin, Allah'ın fiillerini yorumlama/anlama gayretlerini kendi eserlerinden yaptığımız alıntılarla değerlendirmeyi en isabetli yol olarak gördük. Zira bu iddiaları ortaya atanların aksine "Âyinesi iştir kişinin lafa bakılmaz" darb-ı meselince hareket etmenin ilmî edebe daha layık bir tavır olduğu kanaatindeyiz. Bundan dolayı müellifin

günümüze ulaşmış olan üç eserini tezimizin ana kaynağı kabûl ediyoruz. Özellikle “*Tefsîr’u Mukâtil b. Süleymân*” konumuz itibariyle her bölümde başvuracağımız temel eser olacaktır. Kaynaklar bahsinde zikrettiğimiz tabakat kitapları, tefsir usûlü ve tarihi, kelâm ilmi ve mezhepler tarihi, özellikle Mukâtil b. Süleyman’la ilgili yapılmış çalışmalar ve ansiklopedi maddeleri diğer kaynaklarımız arasında yer alacaktır.

Çalışmamızı hazırlarken karışıklığa mahâl vermemek için *Tefsîr’u Mukâtil b. Süleymân*’dan verdiğimiz örneklerde âyetleri itâlik, müfessirin yorumlarını ise parantez içine alarak nakletmeyi uygun gördük.

BİRİNCİ BÖLÜM

MUKÂTİL B. SÜLEYMAN'IN YAŞADIĞI DÖNEM DİNÎ SİYASÎ GELİŞMELER VE HAYATI

1. MUKÂTİL B. SÜLEYMAN ve YAŞADIĞI DÖNEM

Müslümanlar Kur'ân inzâl olduğu günden bu güne kadar, onu anlama ve yaşama gayreti içine girdiler. Hayatlarının tamamını kapsayan ilâhi emirler, inananların bütün ihtiyaçlarına cevap mercii oldu. Asr-ı saadet bu süreçte en şanslı zaman dilimi idi. Zira Peygamber, inananlarla beraber, bir beşer olarak yanlarındaydı. Sahabe, vahyin sebeplerine, inzâline, Peygamber tarafından yorum ve icraatine şahit oluyordu. Sahabe devri, sonraki devirlerde inananların ihtilaflarına sebep olan muhkem, müteşâbih, mübhem, garib vb gibi kavramlara yabancıydı. Peygamber ahabın ihtilaflarını tebyîn³ ve teblîğ⁴ vazifesi gereği gideriyordu. Bedenî ibadetleri bizzât uygulamalı olarak onlara gösteriyordu. İbn Mes'ûd (ö. 32/652), Peygamber'in, Cebrâil'in ona öğrettiği gibi, onun da kendisine abdest almayı öğrettiğini⁵ haber verirken Taberî (ö. 310/922)'nin tahrir ettiği bir haberde de İbn Mes'ûd ve Ubeyy b. Ka'b (ö. 19/640)'ın "Peygamber bize Kur'ân'ı ve onunla amel etmeyi birlikte öğretiyordu" şeklindeki beyanları, bu tutumu destekleyen bazı örneklerdir. Sahabe arasındaki, ilmî ve sosyal farklılıklar dâhi Kur'ân'ın anlaşılmasında probleme ve tefrikaya sebep olmuyordu. Çünkü, Peygamber'in varlığı bu durumu muhâl kılmıştı. Bir gün Peygamber Abdullah b. Hüzafe komutasında sefere bir müfreze göndermişti. İbn Hüzafe seferde askerlere kızarak büyük bir ateş yaktırmış ve askerlerine ateşe girmelerini emretmişti. Sahabe ise, cehenneme girmemek için cihada çıktıklarını, komutanlarının ise onları diri diri ateşe atmak istediğini söyleyerek Abdullah'ın emrine karşı gelmişlerdi. Ancak sahabe sefer dönüşünde Nisa 59. âyetteki⁶ 'ulü'l emre itaat' emrine karşı gelmiş olma kaygısıyla Rasulullah'a bu hadiseyi anlatmışlar, Peygamber de "Ateşe girseydiniz ateşten (cehennemden) ebediyyen çıkamazdınız. Allahın emri yanında kula itaat edilmez" buyurarak bu karışıklığı ortadan kadırmıştır.⁷ Kiblenin tahvili gerçekleşmeden kısa bir

³İbrahim, 14/4, Hacc, 22/49

⁴Maide, 5/99; A'raf, 7/67; Hûd, 11/57; Nahl, 16/82

⁵ İmam Malik, *Muvatta*, "Kitâbü't Tahâret", 1.

⁶"Ey inananlar, Allah'a itaat edin. Peygamber'e ve sizden buyruk sahibi olanlara itaat edin..." Nisa, 4/59.

⁷ Nesai, *Sünen*, "Biat", 34

süre önce Berrâ b. Ma'rûr ve arkadaşları Mekke dışında bir yerde namaz kılmak için kible hususunda ihtilaf etmişler, Berrâ arkadaşlarının ısrarlarına rağmen Ka'be'ye saygısızlık etme edebiyi Mekke'ye yönelerek namazını ifa etmişti. Orada bulunan sahabeler ise Mescid-i Aksa'ya dönüp namazlarını kılmışlardı. Bu olay Peygambere anlatıldığında her iki gurubun da namazlarının sahih olduğunu söyleyen Rasulullah, Berrâ'ya biraz daha sabretseydi isabet edeceğini bildirmişti. Çünkü kısa bir süre sonra kiblenin Mekke'ye tahvilini emreden âyet nazil olmuştu.⁸ Benzer hâdiselere asr-ı saadette sıkça raslanmaktadır.

Peygamber'in vefatıyla birlikte, ilâhi mesajın müfessiri yerini, ana metine (Kur'ân) hadis rivayetlerine ve sahabe kavillerine bıraktı. İslam topraklarının fetihlerle genişlemesi, Ehli Kitap inananlarının İslam'a girmeleri, Yunan ve Hind felsefesine dair kitapların Arap diline tercüme edilmesiyle birlikte İslam, farklı renklerle tanıştı. Her unsur kendi rengiyle İslam'ı benimsedi. Bütün bu gelişmeler, Kur'ân'ın mushaflaşma ve çoğaltılması faaliyetlerinin yanı sıra, mezheplerin doğuşuna zemin hazırladı. Hz Osman ve Hz Hüseyin'in şehid edilmesi, Emevîlerle Abbasîler arasında cereyân eden saltanat mücadeleleri, siyasal eylemler olarak zuhûr etmesine karşın, dînî problemleri de beraberinde getirdi. Peygamber zamanından itibaren Kur'ân ilimleriyle mevâlinin meşgul olması dolayısıyla, mevâlinin Arap dilinin inceliklerine vukûfiyetlerinin yetersizliği, Kur'ân'ın anlam ve yorumlarını farklılaştırdı.⁹

Emevî dönemi, edebiyat, tarih, felsefe, fıkıh, hadis ve tefsir ilimlerinin temellerinin atıldığı bir dönemdir. Tıp ve kimya ilimleri de bu dönemin mahsulleridir. Günümüz eğitim kurumlarının benzerleri "Küttab" isimli medreseler yine bu dönemde göze çarpar. Mukâtil'in hocası Dahhâk b. Müzahim(ö. 102, 105,106- 720, 723)'in küttab işlettiği bilinmektedir.¹⁰ Bu dönemde başlayıp Abbasîler'de gelişen terceme faaliyetleri ile Yunan, İran ve Suriye kültürleri İslam'a yeni bakış açıları kazandırmış, bu değişim İslam ulemasını mezhebî kutuplaşmalara götürmüştür.

---

⁸ İbn. Esîr, İzzettin, *Üstü'l Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahabe*, Daru'l-halebî, Kahire, I-VII, c. I, s. 207

⁹ Fevzi Hamurcu, *Mukâtil b. Süleyman ve İlk Fıkhî Tefsir*, Fecr yay, Ankara, 2009, s.37

¹⁰ Hamurcu, a.g.e. s.83

Emevî yönetiminin saltanatlaşması, Emevî-Haşimî sürtüşmesi ve ilmî meşguliyeti elinde tutan mevâlinin/Arap olmayan halkın dışlanarak cizye vermeye zorlanması vb gibi sebepler bu dönemin sosyal gerginliğini artırmıştır.

Mezhepler, bölgelerin sosyal ve siyasal temayülleri doğrultusunda gelişirken, Horasan'da gerçek anlamda tutunan en güçlü mezhep Mürcie¹¹ olmuştur. Ameli, imanın cüz'ü olarak tanımlamayan Mürcie, özellikle h. II. yy'ın başlarında Horasan'da Emevî yönetimine karşı ortaya çıkan isyanların, fikri cephesini belirlemiştir. Emevîler döneminde mürciîler bir yandan diğer akımlarla fikri münakaşalara girerken, diğer yandan da mevalinin¹² haklarının savunucusu, isyanların tabanını oluşturmuştur.

Mukâtil b. Süleyman'ın hayatının ilk dönemlerini geçirdiği Horasan bölgesi, Ehl-i Beyt'e muhabbet besleyen gurupları da barındırmıştır. Yahya b. Zeyd, Yemen'den kaçıp Belh'de gizlenmişve Horasan'da bulunduğu sırada nesebine hürmeten ve bölgenin hassas durumu dikkate alınarak ona dokunulmamıştır.¹³

Irak, hilafetin merkezi olması hasebiyle, Horasan'dan farklı yerleşik bir düzene sahip, İslâmlaşmanın önemli ölçüde tamamlandığı ve daha çok İslamî fırkaların kendi aralarında fikrî tartışmalara girdiği bir yerdi.¹⁴ Mukâtil, Abbasîler döneminde Basra'ya gitmiş ve yönetimle arasını iyi tutmuştur. Abbasî halifesi Mansur'a yakınlığı ile de bilinmektedir.

Mukâtil b. Süleyman'ın doğduğu Belh ve yetiştiği Merv şehirleri Horasan'ın dinî, siyasî ve kültürel açıdan önemli merkezleriydi. Arapların fethine kadar Belh, farklı din ve kültürlerle ev sahipliği yaptı. Zerdüştlük, Budizm, Manilik, Nesturî Hristiyanlığı gibi dinler bir arada yaşayarak bu bölgeyi farklı kılıyordu. Müfessir, bu kültür çeşnisi içinde büyüdü ve yukarıda ifade ettiğimiz gibi çeşitli fikirlerin bir arada yaşadığı, Yunan felsefesinden Hıristiyan mezheplerine, Şia'dan Hariciler ve Mutezile mezhebine

---

¹¹ SönmezKutlu, "Mürcie mezhebi: doğuşu, fikirleri, edebiyatı ve islâm düşüncesine katkıları" *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002/1, ss. 168-210.

¹² Mukâtil b. Süleyman, Ezd'lilerin mevlasıdır, bkz. Mukâtil b. Süleyman b. Beşîr el Ezdî bi'l Velâ el Horasânî el Belhî (150/767), *Tefsîr'u Mukâtil b. Süleymân*, I-III, tahkîk: Ahmed Ferîd, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1424/2003, Abdullah Mahmûd Şehhâte, Mukaddime, Mukâtil b. Süleyman'ın hayatı bahsi, c. 1, s. 5.

¹³ Ömer Türker, *Mukâtil b. Süleyman'ın Kur'an'ı Te'vil Yöntemi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 1999, s. 11.

¹⁴ Türker, a.g.t, s. 15

kadar muhtelif inanç kitlelerini barındıran Irak havâlesinde, hayatını devam ettirdi. Basra'da vefat etti.

2. MUKÂTİL B. SÜLEYMAN'IN HAYATI, İLMÎ KİŞİLİĞİ ve ESERLERİ

2.1. Hayatı ve İlmî Kişiliği

Tabakat kitapları Mukâtil b. Süleyman b. Beşir el Belhî¹⁵ el Ezdî¹⁶ el Horasanî'nin¹⁷ doğum tarihini tam olarak vermezler. Kaydettikleri rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla onun, hicrî 60-70 yılları arasında doğduğunu kabûl edenler olduğu gibi, yaşam öyküsünden hareketle hicrî 80 civarında doğduğu kanaati ağır basmaktadır.¹⁸ Mukâtil b. Süleyman Belh şehrinde dünyaya gelmiştir. Belh'te doğup büyüyen Mukâtil b. Süleyman, önce Merv'e, daha sonra Bağdat'a oradan da Basra'ya geçmiştir. Kaynaklarda Ezd kabilesine mensup Benî Esed'in mevlası olduğu ve Merv'de Ümmü Ebî Isme Nuh b. Ebî Meryem ile evlendiği nakledilmektedir.¹⁹ Tefsir ve hadis ilmiyle meşgul olan müfessirin Mekke ziyaretinden bahsedilirken tekrar Basra'ya döndüğü ve orada h. 150 yılında vefat ettiği kaydedilir.²⁰

Mukâtil'in yüz yaşının üzerinde vefat ettiği ittifakla sabittir. *Tefsîr'u Mukâtil b. Süleyman*'ı elli yılda tamamladığı ve Dahhâk bin Müzahim'e (ö. 102, 105,106- 720, 723) arzettiği, dolayısıyla Dahhâk'la muasır olduğu kabûl edilir.²¹ Hatta *Tehzibü'l Kemâl*'de Mukâtil'in biyografisi anlatılırken Dahhâk'ın Mukâtil'in tefsirini "Her

¹⁵İbnHacer, el-Askalanî, Şahabüddin Ahmet b. Ali, *Tehzibu't Tehzib*, Darü'l İhyâü't-Türâsi'l Arabî, Beyrut,s. 523; Zirikli, Hayrettin, *el'Alam Kâmus'u Terâcim-i li Eşhari'r Ricâl ve'n Nisa*, Daru'l-İlm li'l Meyâlin, Beyrut, c. 7, s. 281; Mizzi, Ebu'l Haccac Cemaleddin Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf, *Tehzibü'l-Kemâlfî Esmâi'r-Ricâl*, tah, Beşşar Avvad, Ma'ruf, Müessesetü'r Risale, Beyrut, c. 28, s. 434.

¹⁶Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et Tefsir ve'l- Müfessirün*, Beyrut, Daru'l Kalem, c. 1, s. 84; Mizzi, a.g.e, c. 28, s. 43

¹⁷Mizzi, a.g.e, c. 28, s. 43

¹⁸Mehmet AkifKoç, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi-Salebi (427/1036) Tefsirinde Mukâtil b. Süleyman (150/767) Rivâyetleri*, Kitâbiyât yay, 1. Baskı, s. 35; Ömer Türker, "Mukâtil bin Süleyman" *DİA*, c. 31, s. 134; Mukâtil bin Süleyman, Ebû'l Hasen Mukâtil b. Süleyman b. Beşir el Ezdî bi'l Velâ el Horasânî el Belhî (150/767), *Kur'an Terimleri Sözlüğü (el Eşbah ve'n-Nezâir fi'l Kur'an'il Kerîm)*, çev. Beşir Eryarsoy, İşaret yay, İstanbul 2006,Dr. Abdullah Mahmûd Şehhâte, Mukâtil b. Süleyman'ın hayatı bahsi,s.62.

¹⁹ İbn Hacer, a.g.e, s.524.

²⁰ İbn Nedim, Ebu'l Ferec Muhammed b. İshak, *el- Fihrist*, Daru'l Marife Beyrut, s. 222; Kazım Dönmez, *Mukâtil b. Süleyman'ın Fikhî Görüşleri, (Kitâb'u Tefsir-i Hamse Mie Âye Min-el'Kur'an Bağlamında)*, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.s.13; Zirikli, a.g.e, c. 7, s. 281.

²¹Hamurcu, a.g.e,s.26; İbn Hacer, a.g.e, s. 524, Bu kaynak, Mukâtil b.Süleyman'ın Dahhâk'ın ölümünden dört yıl sonra doğduğu rivâyetini kaydeder. Bu rivâyeti, araştırmamız boyunca sadece bu kaynakta görmekteyiz.

kelimeyi tefsir etmiş” diyerek eleştirdiği de yeralır.²² Bu bilgileri doğru kabûl ettiğimiz takdirde Mukâtil’in doğum tarihinin h.80 yılından çok önce takriben h.50 yılları civarında olması muhtemeldir. Nitekim İbrahim Çelik, Mukâtil’in tefsir eserinin Bursa nüshasında bu durumu tespit etmektedir.²³ Bu bilgi Mukâtil’e yöneltilen, rivayetlerde isnadı sıkça kullanmaması eleştirisi açısından da çok önemlidir. Zira bu bilgi bize Mukâtil’in eserlerini isnadın henüz sistematik olarak kullanılmadığı bir çağda tahsil ettiğini göstermektedir.²⁴ Bizim kanaatımızda bu düşüncenin doğruluğu yönündedir. *Tefsîr’u Mukâtil b. Süleyman*’ı elli yılda tamamlayan Mukâtil, hicrî yüzlerin ilk yıllarında ölmüş olan Dahhâk’a tefsirini arzetmiş olması, tefsirinin en uzak ihtimalle hicrî 100 yılları civarında bitmiş olmasını gerekli kılar.²⁵ Bu durumda hicrî 80’de doğduğunu kabûl etmek de imkânsızdır. Müfessirin yüz yaşının üzerinde öldüğü bilgisi de bu tesbitleri doğrular niteliktedir.²⁶

Mukâtil b. Süleyman’ın muhaddis ve müfessir²⁷ kişiliği yaşadığı bölge ve dönem itibariyle çok fazla eleştiri konusu olmuştur. Yukarıda belirtildiği gibi rivayetlerinde senedi kullanmaması, hadis uleması tarafından “metrûk”, “mecrûhu’l-kavl” kabûl edilmesine sebep olmuştur.²⁸

Horasan ve Irak, müfessirin hayatını geçirdiği iki önemli bölge, İlmî tekâmülün sancılı oluşumu ve siyasî entrikaların baş gösterdiği coğrafyadır. Müfessirimiz ilmî, siyasî ve sosyal hareketliliğin yaşandığı bu bölgeye kayıtsız kalmamıştır. İlmî çalışmalarını siyasal hareketlilik içinde sürdürmüştür. Horasan’ı elinde tutan Emevî idarecileriyle arasını iyi tutmuş, Emevî’lere karşı mücadele eden Haris b. Süreyc’le

---

²²Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr’i Kebîr*, (*Tefsîr’u Mukâtil b. Süleyman*), çev. Beşir Eryarsoy, Dr. Abdullah Mahmûd Şehhâte, Mukâtil b. Süleyman’ın hayatı bahsi, s. 24; Nitekim Medine’de iken kendisine gelip “Senin Dahhak’la görüşmediğini söylüyorlar” şeklinde soru yöneltenlere “Sübhanallah, ben babamla birlikte ona gidiyordum. Onunla benim üzerime tek bir kapı kapanıyordu” şeklinde cevap vererek Dahhak’tan uzun süre okuduğunu ifade etmiştir.

²³İbrahim Çelik, *Mukâtil b. Süleyman ve Tefsirdeki Metodu*, Bursa 2000, s. 31-32.

²⁴ Raşit Küçük, “İsnad”, *DİA*, c. 23, s. 154.

²⁵Dahhâk’ın Mukâtil’in tefsirine “Her âyeti tefsir etmiş” şeklindeki eleştirisi tefsirin tamamının veya büyük çoğunluğunun tamamlanmış olma ihtimalini zihinlerde uyandırmaktadır. Ayrıca Dahhâk’ın eleştirisi, dirâyet geleneğinin henüz yaygınlaşmadığını, rey ile tefsirin meşrû görülmediğini, dolayısıyla bu eserin geçiş dönemi bir çalışma olduğunu gösterir.

²⁶ Çelik, a.g.e, s. 31-32.

²⁷İbn Hacer, a.g.e, s.524; Zirikli, a.g.e, c. 7, s. 281.

²⁸ Türker, a.g.md. c. 31, s. 134

yapılan barış görüşmelerinde elçilik yapmıştır.²⁹ Cehmiyye'nin kurucusu kabûl edilen Cehm b. Safvan (ö. 128/746)da³⁰ Emevî karşıtlarının elçisi olmuştur.³¹

Horasan'da Emevî yanlısı olarak hayatını ikâme eden Mukâtil, iktidarın nüfûzu zayıflayınca Irak bölgesine geçmiştir. Mukâtil, Irak'ta bulunduğu dönemde Beyrut ve Mekke'ye de gitmiştir. Müfessir, Irak bölgesinin farklı dinî yaklaşımları barındıran bir coğrafya olmasından dolayı, bu bölgede rahatlıkla tutunabilmiştir.

İbn Nedim, Mukâtil b. Süleyman'ın muhaddis ve kurra³² olduğunu bildirirken, günümüze ulaşan ilk tam tefsirin sahibi olması, müfessir kimliğini ortaya koyar. Suyûtî (ö.911/1505), Mukâtil'in tefsirinin olduğunu ancak zayıf kabûl edildiğini açıkladıktan sonra, tabiinin büyüklerine yettiğini kaydeder.³³ *Tefsîr'u Mukâtil b. Süleyman* 'ınisnadında ki tabiin müfessirler bu kanaati doğrular.

Mukâtil'in, isimlerinden hareketle, ulûmu'l-Kur'ân'a dair eserler kaleme aldığını görmekteyiz. Mukâtil b. Süleyman'ın vücûh ve nezâir konusuyla ilgili eseri *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, günümüze ulaşan en eski kaynaktır. Bu konuda Mukâtil'den önce bazı eserlerin yazıldığı bildirilse de, bunlara ulaşma imkânımız henüz bulunmamaktadır.³⁴ Özellikle Kaderiyye'ye reddiye ve müteşâbihâta dair eserlerin mevcudiyeti, Kur'ânî algılama/yorumlamaların farklılaşma sürecini belgeler niteliktedir. Ancak oniki eserden yalnız üç tanesine ulaşmış olmamız, Mukâtil'e isnad edilen teşbih iddialarının isbat veya reddi için yeterli olmadığı, diğer eserlerinin de tahkik edilmesi gerekliliğini düşünenlerin kanaati³⁵ doğru kabûl edilse dahi, kitaplarına kaynaklık eden Kur'ân tefsirinin elimizde olması bize, müellifin müteşâbih âyetlere yaklaşımlarından hareketle bazı ipuçları vereceği düşüncesindeyiz.

---

²⁹Hamurcu, a.g.e, s. 27; Koç, a.g.e, s.36.

³⁰Cehmiyye'nin kurucusu kabul edilir. Bkz. Şehristâni, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim, *Milel ve Nihal, Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*, çev. Mustafa Öz, Litera yay, İstanbul, 2008, s. 85.

³¹Her ikisinin de Mürciî olduğu belirtilen Mukâtil b. Süleyman ve Cehm b. Safvan, aynı fikri bütünlüğe sahip olmadıkları gibi aynı siyasi tavrı da benimsememişlerdir. Söz gelimi sıfatlar meselesinde ikisinin tavrı da farklıdır. Kaynaklar Cehm'in muattıla, Mukâtil'in ise müşebbihe'den olduğunu söyler. Türker, a.g.md, s.15

³² İbn Nedim, a.g.e, s. 222

³³Celeleddin Abdurrahman Suyûtî, *el-İtkan fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Daru'l Marife, I-II, Beyrut, c. 2, s.241; Zehebi, a.g.e, c. 1, s. 84

³⁴ Mesut Okumuş, "Kur'an Yorumunda Çokanlamlı Lafızlara Yaklaşımlar", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003/1, s. 4

³⁵ İsmail Cerrahoğlu, "Tefsirde Mukâtil b. Süleyman ve Eserleri", *AÜİFD*, c. XXI, s. 35.

2. 2. Hocaları, Talebeleri ve Eserleri

Hicri birinci yüzyılın son, ikinci yüzyılın ilk diliminde yaşamış olan Mukâtil b. Süleyman yaşadığı asırda ilmî şahsiyetiyle temayüz eden önemli bir isimdir. Her ne kadar şaibeli bir ömre sahip olsa da yazdığı eserler Kur'ân ilimleri açısından büyük öneme haizdir. İlmî çevrelerde Mukâtil b. Süleyman'ın tefsirciliği ön plana çıkmaktadır. Said b. Cübeyr (ö.95/713), İbn Cüreyc (ö. 150/767), Hasan Basri (ö.110/728), Amr b. Ubeyde (ö. 145/761) gibi âlimler Kur'ân tefsiriyle meşgul olmuşlar ise de bunlara ait eserler Mukâtil'in tefsiri karşısında, belirli âyetlerin tefsirlerini yapmış olmalarından dolayı kısmî kalmaktadır ve birçoğu da günümüze ulaşmamıştır.³⁶ *Tefsîr'u Mukâtil b. Süleyman* günümüze ulaşan ilk tam tefsirdir. İmam Mâtürîdî (ö.333/944) kadar sistematik olmasa dahi Mukâtil, *Tefsîr'u Mukâtil b. Süleyman*'dadirâyet ve rivayet yöntemini birlikte kullanmıştır. Tefsir geleneğinde ilk aklî yöntemi kullanan kişidir.³⁷ Tebei tabiin tabakasından kabûl edilen müfessir, tabiinin büyüklerinin ders halkalarında bulunmuştur. M. Fevzi Hamurcu, Mukâtil b. Süleyman'ın kendilerinden rivayette bulunduğu belirtilen ulemanın isimlerini *Tefsîr'u Mukâtil b. Süleyman*'da geçtiği şekliyle vermektedir;

- 1) Ebû Muhammed Atâ b. Ebî Rebâh Eslem el-Kureşî el-Mekkî (ö. 114/732)
- 2) Ebu'l-Kâsım (Ebû Muhammed) ed-Dahhâk b. Müzâhim el-Hilâlî el-Horâsânî el-Belhî (ö. 105/723)
- 3) Nâfi Ebû Abdillâh el-Medenî Mevlâ Abdillâh b. Ömer (ö. 117/735)
- 4) Ebu'z-Zübeyr Muhammed b. Müslim el-Kureşî el-Mekkî el-Esedî (ö. 128/745)
- 5) İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742)³⁸
- 6) Muhammed b. Sîrîn el-Ensârî (ö. 110/728)
- 7) Ebû Bekir Abdillâh b. Ubeydillâh b. Ebî Müleyke Züheyr et-Teymî el-Mekkî (ö. 117/735)
- 8) Şehr b. Havşeb
- 9) Ebû Abdillâh İkrime b. Abdillâh el-Berberî el-Medenî el-Hâşimî (ö. 105/723)

³⁶ İsmail Cerrahoğlu, "Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller", *AÜİFY*, Ankara, 1968, s.131

³⁷ Türker, a. g. md, c. 31, s. 134

³⁸ İbn Sîrîn ve Şihâb ez Zührî, isnadın başlangıcı olarak kabul edilen isimlerdendir; Küçük, a.g.md, c. 23, s. 154

10) Ebu'l-Hasan Atrıyye b. Sa'd b. Cünâde el-Avfi el-Cedelî el-Kaysî el-Kûfi (ö.111/729–30)

11) Ebû İshâk Amr b. Abdillâh es-Sebî eş-Şa'bî el-Hemedânî el-Kûfi (ö. 129/749)

12) Muhammed b. Ali b. el-Hüseyn b. Ali

b. Süleyman yaşadığı asırda ilmî şahsiyetiyle temayüz eden önemli bir isimdir. Yazdığı

13) Ebu'l-Hattâb Katâde b. Diâme b. Katâde es-Sedûsî el-Basrî (ö. 117/735)

14) Süleymân b. Mihrân el-A'meş el-Kâhilî (ö. 148/765)

15) Ebû İsmail Hammâd el-Hakem b. Ebî Süleymân Müslim b. Yezîd el-İsfahânî el-Kûfi (ö. 120/738)

16) İsmail b. Ebî Hâlid

17) Abdullâh b. Tâvûs el-Yemânî

18) Ebû Ümeyye Abdulkerîm b. Abdilmuhârik,

19) Abdulkuddûs Sâhib el-Hasan 20) Ebû Ravk (ö. 140/757)

21) İbn Ebî Nuceym

22) Leys b. Sâlim

23) Ebû Bekir Eyyûb b. Ebî Temîme Keysân es-Sehtiyânî (ö. 131/749)

24) Ömer b. Dînâr

25) Dâvûd b. Ebî Hind

26) El-Kâsim b. Muhammed

27) Ebû İbrahim (Ebû Abdillâh) Amr b. Şuayb b. Muhammed b. Abdillâh b. Amr b. el-Âs el-Kureşî es-Sehmî el-Medenî (ö. 118/736)

28) El-Hakem b. Ubeyde

29) Hişâm b. Hassân

30) Süfyân es-Sevrî (ö. 161/777)³⁹

Hamurcu'nun tesbit ettiği ancak kaynaklarda isimleri bulunmayan hocaları da şunlardır;

1) Ebû'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Mekkî el-Kureşî (ö. 104/722)

2) Ebû Sa'd el-Medenî Saîd b. Ebî Saîd Kîsân el-Makberî, (ö. 120/738)

3) Ebû Muhammed Sâbit b. Eslem el-Bunânî el-Basrî (ö. 123-29/741-49)

---

³⁹ Hamurcu, a. g. e, s. 109-112.

- 4) Ebû Üsâme Zeyd b. Eslem el-Kureşî el-Adevî el-Medenî (ö. 136/753)
- 5) Ebû Sa'd Şurahbîl b. Sa'd el-Medenî (ö. 123/741)
- 6) Ebû Sehl Abdullah b. Büreyde el-Husayb el-Eslemî el-Mervezî (ö. 105/723)
- 7) Ebû Muâz Abdullah b. Ebî b. Enes b. Mâlik el-Ensârî el-Basrî
Mukâtil b. Süleyman'dan rivayette bulunan talebelerinin isimleri şunlardır;
  - 1) Ebû Bekir Abdurrazzâk b. Hemmâm b. Nâfi es-San'ânî (ö. 211/826)
  - 2) Haramiy b. Imâra b. Ebî Hafsa el-Basrî (ö. 201/817)
  - 3) Ebu'l Hasan Ali b. el-Ca'd Ubeyd el-Cevherî el-Bağdâdî (ö. 230/845)
  - 4) İsa b. Ebî Fatıma
  - 5) Ebû Amr İebâbe b. Sevvâr el-Fezzârî el-Medâinî (ö. 204/819)
  - 6) Hamza b. Ziyâd et-Tûsî
  - 7) Hammâd b. Muhammed el-Fezzârî
  - 8) Ebu'l-Cüneyd ed-Darîr
  - 9) Bakıyye b. el-Velîd b. Sâid b. Ka'b b. Harîz el-Hımsî (ö. 197/813)
  - 10) Sa'd b. es-Salt
  - 11) Velîd b. Müzved
  - 12) Ebû Atıyye İsmail b. Ayyâş b. Selîm el-Ansî el-Hımsî (ö. 181/797)
  - 13) Yahyâ b. Şibl el-Belhî
  - 14) Ebû Sehl Abdussamed b. Abdilvâris b. Saîd et-Temîmî el-Anberî (ö. 207/822)
  - 15) Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. Ziyâd el-Muhâribî ey-Kûfî (ö. 195/811)
  - 16) Hammâd b. Kıraat
  - 17) Ebû Nusayr Mansûr b. Abdilhamîd el-Bâverdî
  - 18) Ebû Muhammed Süfyân b. Uyeyne b. Ebî İmrân el-Kûfî (ö. 198/814)
  - 19) Ebû Hayve Şüreyh b. Yezîd el-Hadramî el-Hımsî el-Makarrî (ö. 203/819)
  - 20) Ebû Abdîrrahman Abdullah b. el-Mübârek b. Vâdîh el-Hanzalî et-Temîmî il-Mervezî (ö. 181/797)
  - 21) Ebû Süleymân Abdurrahman b. Süleymân el-Ansî eş-Şâmî ed-Dârânî
  - 22) Ebû Amr -Ebû Muhammed- İsa b. Yûnus b. Ebî İshâk es-Sebî el-Kûfî (ö.187/803)
  - 23) Ebu'l-Hâris Nasr b. Hammâd b. Aclân el-Becelî el-Basrî

24) Ebu'l-Abbâs el-Velîd b. Mezîd el-Uzrî el-Beyrûtî (ö. 203/819)

24) El-Velîd b. Müslim el-Kureşî (ö. 194/810)

25) Ebû Hâlid Yûsuf b. Hâlid b. Umeyr es-Semtî el-Basrî (ö. 189/805)

26) Ebû Yahyâ Abdulhamîd b. Abdirrahman el-Kûfî (ö. 202/818)⁴⁰

İbn Nedim, Mukâtil'e atfedilen oniki eserin isimlerini kitabında zikreder. İbn Nedim'in kitabına aldığı bu eserler şunlardır;

1-*Tefsîrû 'l-Kur'ân*

2-*Tefsîru Hamsi Mie Âye mine 'l-Kur'ân*

3-*Kitâbu 'l-Vucûh ve 'n-Nazâir*

4-*Kitâbu 'l-Kırâât*

5-*Kitâbu Müteşâbihi 'l-Kur'ân*

6-*Kitabu Nevâdiri 't-tefsîr*

7-*en-Nâsîh ve 'l-Mensûh*

8-*Kitabu 'l-Cevâbât fi 'l-Kur'ân*

9-*Kitabu 'r-Red 'ale 'l-Kaderiyye*

10-*Kitabu 'l-Aksam ve 'l-Lugât*

11-*Kitabu 't-Takdîm ve 't-Te 'hîr*

12-*Kitâbu 'l-Ayât ve 'l-Müteşâbihât*⁴¹

Yukarıda belirttiğimiz gibi, bu eserlerden ancak üç tanesini inceleme imkânına sahibiz. *Kitâb'u Tefsîr'i Hamse Mie Aye Min'el-Kur'ân*, Mukâtil'in ahkâm tefsiridir. Abdullah b. Sâbit bu eseri babasından nakletmektedir. Onun babası ise tefsiri hicrî 190 yılında vefat eden Ebû Sâlih el-Hüzeyl b. Habîb'den işittiğini söylemektedir. Bu isnad Mukâtil'in *Tefsîr'u Mukâtil b. Süleyman'ı* ile de uyum içindedir. Tefsirin isnadı ilk ravi

⁴⁰ Hamurcu, a.g.e, s.113, 115

⁴¹İbn Nedim, a.g.e,s. 222

olan Kadı Ebû Bekir Muhammed b. Akîl b. Zeyd eş-Şehrîzûrî ve “o da onikisi tabîfinden olan otuz kişiden” kısmı hariç *Kitâb’u Tefsîr’i Hamse Mie Âye Min’el-Kur’ân* adlı eserin senedi ile aynıdır. Dolayısı ile ilk “dedi ki” ifadesinin sahibi tefsirinde geçen senede göre Kadı Ebû Bekir Muhammed b. Akîl b. Zeyd eş-Şehrîzûrî’dir. Her iki eser de Mukâtil b. Süleyman’ın öğrencisi Huzeyl b. Habîb Ebû Sâlih ez-Zeydânî tarafından rivayet edilmiştir.⁴²

Müfessirin, bu eserlerinden *Tefsîr’u Mukâtil b. Süleyman*’ı, diğer iki eserinden önce yazdığı kanaatindeyiz. Bizi bu düşünceye sevkeden, *Tefsîr’u Hamsi Mie Âye*’nin, *Tefsîr’u Mukâtil b. Süleyman*’ın özeti mahiyetinde olmasıdır. Yakup Mahmutoğlu ve Cerrahoğlu hocanın belittikleri üzere, *Tefsîr’u Hamsi Mie Âye*’nin ahkâm tefsiri olmasına rağmen kelime ve ıstılah mânâlarına değinilmemiş, âyetlerin fıkha dair açıklamaları yapılmamıştır. Çünkü müfessir tefsirinde, kelime izahlarına, nuzûl sebeplerine ve âyetlerin ahkâma işaret eden izahlarına fazlaca yer vermiştir. Bundan dolayı aynı hususların tekrarını gerekli görmemiştir.⁴³ Kazım Dönmez “*Mukâtil b. Süleyman’ın Fikhî Görüşleri*” isimli tez çalışmasında *Tefsîr’u Hamsi Mie Âye* isimli kitabın muhtevasında verilen bilgiler ışığında, Huzeyl b. Habîb’in hocasından fıkıh tahsil ederken, önce tefsir kitabından yapılan takrirlerin ardından gelen rivayetler ve sözlü açıklamalar şeklinde aldığı derslerin imlâsı sonucunda, bu eserin ortaya çıkmış olduğunun tespit edildiğini bildirir.”⁴⁴ Dolayısıyla *Tefsîr’u Mukâtil b. Süleyman* ve *Tefsîr’u Hamsi Mie Âye* Mukâtil’in tefsir faaliyetini tamamlayan bir ilmî süreçtir. Isaiiah Goldfeld, *Tefsîr’u Hamsi Mie Âye*’nin dip notlarında bildirilen Topkapı III. Ahmed Kütüphanesi’nde bulunan 74 no’da kayıtlı 1. ve 2. ciltleriyle yapılacak mukayesenin bunu ortaya çıkaracağını söyler.⁴⁵ Bizi bu kanaata sevkeden diğer bir husus ise, *Tefsîr’u Mukâtil b. Süleyman*’ın sıhhatini gölgeleyen rivayetlerindeki isnad eksikliğine rağmen, *Tefsîr’u Hamsi Mie Âye*’de isnadın kullanılmış olmasıdır. Her ne kadar bu senetler hadis âlimlerinin cerh-ta’dil kriterlerine takılsa da⁴⁶ isnadın hicrî yüzlerin başlarında sistemleştiğini varsayarsak⁴⁷ *Tefsîr’u Hamsi Mie*

⁴² Mukâtil, *Tefsîr’u Mukâtil b. Süleyman*, Mukaddimebahsi, c. 1, s. 21.

⁴³ Yakup Mahmutoğlu, “Mukâtil bin Süleyman’ın ‘Tefsîru Hamsi Miete Âyetin Mine’l Kur’ân’ il Kerim’ (Beşüz Âyetin Tefsiri)” Adlı Kitabının kısaca Tanıtımı ve Ahkâm Âyetleri Açısından Değerlendirilmesi”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, say.13, 2009, s. 471,475.

⁴⁴ Dönmez, a.g.t, s. 25.

⁴⁵ Mukâtil b. Süleyman, Ebû’l Hasen Mukâtil b. Süleyman b. Beşîr el Ezdî bi’l Velâ el Horasânî el Belhî (150/767), *Ahkâm Âyetleri Tefsiri*, (*Tefsîr’u Hamse Miete Âyetin Mine’l Kur’ân*), çev. Beşir Eryarsoy, İşaret yay, İstanbul, 2005, Önsöz, Isaiiah Goldfeld, s.26.

⁴⁶ Cerrahoğlu, *Tefsirde Mukâtil b. Süleyman ve Eserleri*, s.35

Âye'nin bu zaman diliminden sonra yazılmış olma ihtimali ağır basar. *Tefsîr'u Mukâtil b. Süleyman* ise daha önceye ait bir eserdir. Mukâtil'in tefsirini hocası Dahhâk'a arzettiğini ve Dahhâk'ın takriben hicrî 102-107 yılları arasında öldüğünü bildiğimize göre kanaatimiz, *Tefsîr'u Mukâtil b. Süleyman*'ın hicrî yüzlerin ikinci diliminde yazılmış olmasıdır. *el Eşbah ve'n-Nezâir fi'l Kur'ân'il Kerîm* adlı eserin de, *Tefsîr'u Mukâtil b. Süleyman'da* sonra yazılmış olma ihtimali yüksektir. *Tefsîr'u Hamsi Mie Âye veel Eşbah ve'n-Nezâir fi'l Kur'ân'il Kerîm*'in yazım yılları ve öncelik sıraları hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Bu bilgiye ulaşmak ancak Mukâtil'in tam olarak ne zaman ve nerede yaşadığı bilgisine sahip olmamızla mümkün olacaktır ki, şimdiye kadar yapılan çalışmalar bunu mümkün kılmamaktadır.

1. MUKÂTİL B. SÜLEYMAN'DAN “TEFSİR'U MUKÂTİL B. SÜLEYMAN” BAĞLAMINDA YORUM ÇEŞİTLEMELERİ

Tezimizin ana konusu olan müteşâbih âyetleri müfessirin elimizdeki üç eserinden özellikle *Tefsîr'u Mukâtil b. Süleyman* bağlamında incelemeye geçmeden önce eserde gerek çalışmamız kapsamında gerekse genel mevzûlar dâhilinde bize ilginç gelen bazı konulara değinmeyi uygun bulduk.

Mukâtil b. Süleyman tefsirini yazarken nuzûl sebeplerine ayrı bir önem atfetmektedir. Bundan dolayı daima âyetlerle inzâlin gerçekleştiği yer, olay ve kişileri birbiriyle bağlantılı bir şekilde tefsir etmiştir. Âdetâ her âyet, asrın yaşanmışlıklarını anlatmaktadır.⁴⁸

Mukâtil'e göre Kur'ân'ı Kerîm'in Arap dili ile inzâli⁴⁹ yalnız Arap toplumunun onu rahatlıkla anlamaları hikmetine bağlanmamalıdır. Çünkü müşrikler Peygamber'in Kur'ân'ı Ebû Kuheyfe isminde bir kişiden öğrendiğini iddia etmektedirler. Oysa Ebû Kuheyfe Arap değildir. Peygamberin Arapça olan bir kitabı ondan öğrenmesi muhâldir. Bu sebeple Kur'ân, benzer âyetlerle müşriklerin yalanlamalarını çürüterek, hak olduğunu beyan etmektedir.⁵⁰

⁴⁷ İsnad sisteminin tarihsel süreci için bkz. Osman Güler, “Haberin Kaynağına Ulaşmada İsnadın Rolü”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, say. 11, 1999.

⁴⁸ Muhkem-müteşâbih ayrımının yapıldığı Â-li İmran suresi 3/7. âyet bunun en güzel örneğidir.

⁴⁹Fussilet, 41/3

⁵⁰Mukâtil, *Tefsîr'u Mukâtil b. Süleyman*, Şuarâ, 26/195,c. 2, s. 464; Fussilet, 41/44,c. 3, s. 169

Kur'ân'ı Kerîm'de geçen *a'sâ* kelimesinin Allah'a nisbet edilmesi durumlarında "vucûbiyet, zorunluluk" ifade ettiğini belirten Mukâtil, Allah'ın kullarına vaadettiği mükâfat ve azabı kendisine vâcip kıldığını kaydeder.⁵¹ Yine Kur'ân'da ki her "*fe-levlâ*" ibâresi, "*fe-hellâ*" anlamındadır. Ancak Yûnus 98. ve Hûd 116. âyetleri bu kuralın dışında bırakılmıştır.⁵² Bu âyetlerde "*fe-levlâ*", "meli, malı değil miydi?" anlamındadır.⁵³ Müfessir, "Kur'ân'daki '*mâ fi's semâvât*' tabiriyle, melekler ve onların gayrı semada ve yerde bulunan her şey - yer, dağlar ve ağaçlar - kastedilir; '*men fi's semâvât*' denildiğinde ise, semalarda bulunan her ruh sahibi melek, Âdemoğulları, kuşlar vahşi/ yabanî hayvanlar, sudaki balıklar ve ruh sahibi canlı kastedilir."⁵⁴ şeklinde açıklamalarda bulunmaktadır.

Mukâtil b. Süleyman'ın eserlerini özellikle *Tefsîr'u Mukâtil b. Süleyman'ı* incelediğimiz vakit müfessirin Kur'ân'ın inzâlî, Peygamberler, Hz Âdem'in yaratılışı ve ruhların halkedilişleri, Âdemoğlunun faziletinin yanında, varlığı ve kimliğine dair spekülasyonlar bulunan bazı zevâta ait bilgiler ve konularla ilgili âyetlere, genel kanaatların dışında yorumlar getirdiğini görmekteyiz.

Müfessir, Allah'ın ruhları yarattıktan sonra, onlardan aldığı mîsaktan bahseder. Bu mîsak iki ahitten oluşur ki ruhlar, ilkin Allah'a iman etmeye dair söz vermişler, daha sonra kulluk vazifesini yerine getirmeye, amel etmeye söz vermişlerdir. Böylece ruhlar iman-amel bütünlüğünü kabûl ederek ahdetmişlerdir.⁵⁵

Hz Âdem'den ilk yaratılan "acbu'z-zeneb"dir.⁵⁶ Toprağın tek çürütemeyeceği madde burasıdır ve insanlar bu noktadan tekrar dirileceklerdir.⁵⁷ Peygamberlerin öldüğünde bedenlerinin çürümeyeceği genel kanaatinin aksine müfessir, toprağın kemikler hariç peygamberlerin etlerini yiyip bitireceğini belirtir.⁵⁸ Genel olarak Âdemoğlunu ifade eden Hz Âdem, meleklerden üstün kılınmıştır. Hz Âdem'i meleklerden üstün kılan meziyeti ise Allah'ın isimleri O'na öğretmesidir. Bu isimleri melekler

⁵¹ Mukâtil, *Tefsîr'u Mukâtil b. Süleymân*, Nisa, 4/99, c. 1, s. 252; Tevbe, 9/102, c. 2, s. 69; Kasâs, 28/67, c. 2, s. 503

⁵² "Bir kasaba halkı inanmalı değil miydi ki imanları kendilerine fayda versin..." Yûnus, 10/98; "Sizden önceki nesillerin ileri gelenleri yeryüzünde bozgunculuğa engel olmalı değil miydiler?..." Hûd, 11/116

⁵³ Mukâtil, a.g.e, Yûnus, 10/97, c.1, s. 104

⁵⁴ Mukâtil, *Tefsîr'i Kebîr*, (*Tefsîr'u Mukâtil b. Süleyman*), çev. Beşir Eryarsoy, c. 2, s. 397

⁵⁵ Mukâtil, *Tefsîr'u Mukâtil b. Süleymân*, Maide, 5/7, c.1, s. 283; A'raf, 7/172, c. 1, s. 423

⁵⁶ Yusuf Şevki Yavuz, "Acbu-z zeneb", *DİA*, İstanbul, c. 1, s. 319

⁵⁷ Müslim, *Sahih*, "Fiten", 142.

⁵⁸ Mukâtil, *Tefsîr'u Mukâtil b. Süleymân*, Kâf, 50/4, c. 3, s. 267; Hicr, 15/33, c. 2, s. 203

bilmemekte ve Allah'a acziyetlerini bildirmekteler. Bu hâdiseyi haber veren âyetin tefsirinde, Hz Âdem'e öğretilen isimlerin, canlı varlıkların adları olduğu, canlılardan maksadın ise, kuşlar, yerdeki canlılar ve haşerâtın kastedildiği bildirilir.⁵⁹

Kur'ân'ı Kerim'in 23 yılda tamamlandığı genel kanaatinin aksine Mukâtil b. Süleyman, Kur'ân'ın inzâl süresinin 20 yıl olduğunu belirterek, “*O Ramazan ayı ki Kur'ân onda indirildi* (Levh-i mahfuz'dan yirmi ayda, Cebrâil tarafından da yirmi yılda indirildi) *insanlara hidâyet için...*”⁶⁰ âyetini delil gösterir. Müfessir inzâlin süresini 20 yıl kabûl ederken fetret'i vahyin kırk gün olduğunu ancak üç gün kabûl edenlerin de bulunduğunu belirterek iddiasını güçlendirir. Vahyin nuzûlünün Kadir gecesinde başladığını bildiren âyetin tefsirinde ise Kur'ân'ın yedinci semadaki levh-i mahfuzdan dünya semasına (yazıcı 'sefere' meleklerle) indirilmeye başladığını beyan eder.⁶¹ Dünya semasındaki sefere melekleri, Rabbin her gün nazar ettiği ve günahlardan arınmış varlıklardır. Kur'ân'ın “mutahhar” kelimesiyle isimlendirdiği, Kitab'a (Kur'ân) dokunabilecek tek günahsız varlıklar onlardır.⁶² Mukâtil, “necm” kelimesine de farklı bir anlam katarak bu kelimeyi Kur'ân'ın kısım kısım, bölümler halinde Peygamber'e inmesi olarak tefsir etmiştir.⁶³

Mezheplerin ihtilaf ettikleri konuların başında gelen büyük günah işleyenlerin durumları meselesine Mukâtil daha ziyâde Ehl-i Sünnet bakış açısıyla yaklaşmaktadır. Âhirette büyük günahların Allah tarafından bağışlanacağını veya kulların günahları nisbetinde cezalarını çekeceklerini, iyiliklerinin de karşılıklarının verileceğini vurgular.⁶⁴ “Ru'yetüllâh” konusunda ise Mukâtil, cennetlik kulların âhirette Allah'ı görebileceklerini ifade ederek “*Rablerine bakıcıdırlar*”⁶⁵ âyetine “Allah'a gözleriyle bakacaklardır” şeklinde yorum getirerek iddiasını pekiştirir. Bu yaklaşımlar Mutezile'nin görüşleriyle tamamen çelişmektedir. Mutezilî bakış, ru'yetullahı kabûl etmezken büyük günah işleyenleri de ebedî cehennemlik kabûl eder.⁶⁶ Ancak burada dikkatimizi çeken mevzu, müfessirin ru'yetüllâh konusunda sergilediği Ehl-i Sünnet yaklaşımını, yukarıda

⁵⁹ Mukâtil, a.g.e, Bakara, 2/31, c. 1, s. 41

⁶⁰ Mukâtil, a.g.e, İsra, 17/106,c. 2, s. 275; Bakara,2/185, c. 1, s. 97

⁶¹ Mukâtil, a.g.e, Vâkıa, 56/75, c.3, s. 317; Duhân, 44/3, c. 3, s. 201

⁶² Mukâtil, a.g.e, Vâkıa, 56/79, c. 3, s. 318; Kadr, 97/1, c. 3, s. 503

⁶³ Mukâtil, a.g.e, Necm, 53/1,c. 3, s. 289

⁶⁴ Mukâtil, a.g.e, Fâtır, 35/30, 32, c. 3, s. 76,77; Zümer, 39/53,c. 3, s. 137

⁶⁵ Mukâtil, a.g.e, Kıyâme, 75/23,c. 3, s. 423

⁶⁶ Bekir Topaloğlu, *Kelam İlmi*, Damla yay, 1993, İstanbul, s. 174

değindiğimiz *a'sâ* kelimesinin yorumunda farklılaştırarak Mutezile'nin vâd-va'id ilkesi doğrultusunda beyanlarda bulunmasıdır. Biz bu durumu, Mukâtil'in mezheplerin tam teşekkül etmediği bir dönemin âlimi olması gerçeğine bağlıyoruz. Zira edindiğimiz bilgiler bizi buna götürmektedir.

Müfessir Allah'ın Hz İbrahim'e kurban etmesini emrettiği oğlunun Hz İshâk olduğunu belirterek, Hz İsmail ve İshâk peygamberler arasındaki ihtilafta kanaatini Hz İshâk olarak ortaya koyar.⁶⁷

Sidretü'l-münteha, Peygamberin Cebrâil ile miraca çıktığında uğradığı bir mekândır ki, Cebrâil dâhil hiçbir melek orayı geçemez. Mukâtil, Peygamber'in Allah'la bulunduğu miraç hadisesinin anlatıldığı Necm suresinde bu mekânın arşın sağ tarafında bulunan bir ağaç olduğunu belirttikten sonra “(O’nu) *Sidretü'l münteha yanında* (görmüştü)”⁶⁸ âyetiyle Peygamber'in gördüğü varlığın, Allah (c.c.) olduğu zannını doğurur. Ancak zan telakki ettiğimiz bu kanaatini müfessir, Peygamber'in Allah'ı, sidretü'l münteha yanında ikinci kez kalbiyle gördüğünü, “اخرى” kelimesini kullanarak pekiştirir.⁶⁹ Görülenin Cebrâil olma olasılığı genel kanaatler doğrultusunda daha güçlüdür. Çünkü Peygamber'in Allah'ı miraçta bir kez gördüğü Cebrâil'i ise asıl şekliyle – melek – miraç hadisesi dâhil olmak üzere iki kez gördüğü daha kuvvetli bir yaklaşımdır.⁷⁰ Dolayısıyla âyetin tefsirinde bizim açımızdan bir muğlâklık söz konusudur.

Levh-i mahfûz'a dair âyetlerin tefsirinde, bütün mahlûkatın dünya hayatında yapıp ettikleri her şeyin yazılıp kayıt altına alındığından bahsedilir ki, bu kayıtlar bir kitapta toplanmıştır. “...Biz her şeyi (bütün işlediklerini) *imâm-ı mübîn'de* (levh-i mahfûz) *tesbit etmişizdir.*”⁷¹ Kur'ân'ın “*Kitâb-ı mestûr*” tanımlaması aynı zamanda “ümmü'l Kitab” mânâsındadır. Bu kitap levh-i mahfûzdur ki, her şey onda nesholunmadan zaptedilir.”⁷² Aynı zamanda levh-i mahfûz, her yaratılanın kaderinin

⁶⁷ Mukâtil, *Tefsîr'u Mukâtil b. Süleymân*, Sâffât, 37/101, 102, c. 3, s. 104

⁶⁸ Mukâtil, a.g.e, Necm, 53/13, 14, 15,c. 3, s. 290

⁶⁹ Mukâtil, a.g.e, Necm, 53/13, 14,c. 3, s. 290;Yusuf Şevki Yavuz, Zeki Ünal, “Cebrâil”, *DİA*, c. 7, s. 202, 204

⁷⁰ Buhari, *Sahih*, “Ta'bir”, 1; “Bed'ül halk”, 7; Müslim, *Sahih*, “İman”, 257, 258; İbn Hanbel, *Müsned*, I, 257; Buhari, *Sahih*, “Salât”, 1

⁷¹ Mukâtil, a.g.e, Yâ-Sîn, 36 /12, c. 3, s. 83; Hûd, 11/6, c. 2, s. 109

⁷² Mukâtil, a.g.e, Vâkıa, 56/78, 79,c. 3, s. 317

yazıldığı bir kitaptır; “*Hâ-Mîm*, (Levh-i mahfûz’da hamlolan, yani takdîr edilip hükme bağlanan hususlar anlamındadır.)”⁷³

“Kıyamet günü öncesinde bütün yaratılmışlar helâk olacaktır. İnananlar ölüm ile günahkârlar ise dünya azabı ile helâk olacaktır. Ümmü’l Kitab, yani levh-i mahfûzda bunların hepsi kayıtlıdır.”⁷⁴

“*Arzda ve semada zerre ağırlığınca bir şey bile Rabb’inden kaçmaz.*”⁷⁵

“*Şundan daha küçüğü ve daha büyüğü yoktur ki bir Kitab-ı mübîn’de (yani levh-i mahfuzda) olmasın.*”⁷⁶ İlâhî bilginin saklandığı bu kitab “*O meknûn bir kitaptadır (Mahlûkâtına karşı gizlenmiş, Allah nezdinde levh-i mahfuzda arşın sağındadır) “O’na ancak mutahhar olanlar dokunur (Bu Kitab’a ancak günahlardan tertemiz ve arınmış olanlar dokunabilir - bunlar da dünya semasındaki sefere melekleridir ki azîz ve celîl olan Rabb ona hergün nazar eder -)*”⁷⁷

Levh-i mahfûz, ümmül Kitâb, Kitâb-ı mestûr, tanımlamaları ilmi ezelinin⁷⁸ ifadesidir ki; Allah’ın takdîriyle yazılan her şeyin gerçekleşmesi (kullar tarafından yapılması) kaçınılmazdır.⁷⁹“Emr” hüküm veya “kadâ” Allah’ın “ol” demesiyle gerçekleşir. Bu emrler (kadâ) levh-i mahfuzdadır.⁸⁰

Kur’ân’ın inzâli konusunda da değinildiği gibi Kur’ân, levh-i mahfûzdan dünya semasına, oradan da peygambere indirilmiştir. “*Biz onu (Kur’ân’ı, levh-i mahfuzdan Muhammed’e) hak olarak indirdik...*”⁸¹

Peygamberlerin birbirlerine olan efdâliyetleri, mucizelerinin farklılıklarıyla belirlenmiştir. “Nebîler, Allah’ın onlara lutfettiği mucizeleri ile birbirlerinden üstün kılınmışlardır. Kimine büyük mülk vermekle, kimine kuşlara ve dağlara hükmetmekle, kimine de körü iyi etmekle tafdîl olunmuşlardır.”⁸² Kur’ân da Hz Meryem’e lütfedilen

⁷³ Mukâtil, a.g.e, Fussilet, 41/1, c. 3, s. 160

⁷⁴ Mukâtil, a.g.e, İsrâ, 17/58, c. 2, s. 262; Râd, 12/39, c. 2, s. 180

⁷⁵ Mukâtil, a.g.e, Zilzâl, 99/7, 8, c. 3, s. 507

⁷⁶ Mukâtil, a.g.e, En’am, 6/59, c. 1, s. 350; Yûnus, 10/61, c. 2, s. 97; Kamer, 54/52, 53, c. 3, s. 302

⁷⁷ Mukâtil, a.g.e, Vâkıa, 56/79, c. 3, s. 317

⁷⁸ Mukâtil, a.g.e, Enfal, 8/68, c. 2, s.28

⁷⁹ Mukâtil, a.g.e, Mü’minûn, 23/63, c. 2, s. 399

⁸⁰ Mukâtil, a.g.e, A’raf, 7/54, c. 1, s. 395

⁸¹ Mukâtil, a.g.e, İsrâ, 17/105, c. 2, s. 275

⁸² Mukâtil, a.g.e, İsrâ, 17/55, c. 2, s. 261

üstünlüklerden de bahseden müfessir, bu efdaliyetleri şu şekilde açıklar: Hz Meryem günahlardan arınmış, kadınların hanımefendisi olarak cennette, Hz Muhammed'e eş kılınacaktır. Hz Meryem'in günah işlemekten sakındırılmış olduğunu, dolayısıyla O'nun için nebîlik iddiasında bulunmasa dahi, günahsız kabûl edilmesi, bu fikri çağrıştırmaktadır.⁸³

Zülkarneyn'in kimliğine dair verdiği bilgi ise şöyledir; “Kayser İskender’i” Kaf dağınyı ele geçiren kraldır. Kaf, dünyanın etrafını kuşatan bir dağdır. Kayser İskender'ine Zülkarneyn denmesinin sebebi, doğu ve batıda dünyanın iki karnına “boynuzuna” ulaşmış olmasından dolayıdır.⁸⁴

Tefsîr’u Mukâtil b. Süleyman'ın farklı nüshalarında geçtiği kaydedilen bilgilere göre, **Beytü'l maddîs**'e dair verilen açıklamalar ise şunlardır: Beytü'l maddîs, İsrâ hadisesinin gerçekleştiği mekân olmasının yanında başka hususiyetlere de haiz mübârek bir yerdir. Müfessir İsrâfil'in sûra üfleyeceği kayanın burada olduğunu,⁸⁵ kıyamet günü Allah'ın duracağı yerin burası olduğu, yine Musâ (a.s.)'ın Allah'la burada konuşup nûrunu burada gördüğünü, mahşer yerinin ve amel defterlerinin burada verileceğini ve Ye'cüc ve Me'cüc'ün ele geçiremeyeceği tek yerin burası olduğu gibi bilgiler vermektedir.

Müfessire göre **Ye'cüc ve Me'cüc**, Yâfes bin Nûh'un çocuklarıdır. Yeryüzünde bozgunculuk yaparak insanlara zulmetmişlerdir.⁸⁶ Ye'cüc ve Me'cüc'ün kıyametin kopmasına yakın bir zamanda ortaya çıkacaklarına dair bilgiler de mevcuttur.⁸⁷

Makam-ı mahmûd; Peygamber'e lütfedilmiş bir makamdır ki, bu makamda a'raf ashabına şefaathetme hakkı lütfedilir. Mukâtil, a'raf ashabından muradın kimler olduğunu beyan ederken, genelini Muhammed ümmetinin oluşturduğu, günah ve sevaplarının eşitliği yüzünden sıratın üzerinde bekleyen kimselerin kastedildiğini

---

⁸³Mukâtil, a.g.e, Maide, 5/110, c. 1, s. 330

⁸⁴Mukâtil, a.g.e, Kehf, 18/83, c. 2, s. 299, bu bilgiler isrâilî haberler içermektedir.

⁸⁵Mukâtil, a.g.e, Rûm, 30/30, c 3, s. 11

⁸⁶Mukâtil, a.g.e, Kehf, 18/83, c. 2, s. 299; Maide, 5/109, c. 1, s. 330

⁸⁷Mukâtil, a.g.e, Hacc, 22/2, c. 2, s. 374

belirtir.⁸⁸ Allah Peygamber'e bu makamı vermeyi kendisine vâcib kılmıştır. Zîra Allah'ın kendisi için kullandığı “a'sâ” lafzı, vucûb ifade eder.⁸⁹

Sâbiiler; Bunlar Hıristiyanlık'tan ayrılıp, Hz Nûh'un dinine dönerek Nûh'un dini üzere olduklarını bildiren kimselerdir. Hz Nûh da İslam dini üzere bir Peygamber olduğu için gerçek Hıristiyan ve Yahudi'ler Hz Muhammed'in peygamberliğiyle beraber O'na iman etmelidirler. Mukâtil şâyet Hz Muhammed'i peygamber olarak kabûl etmezlerse daha önce ki imanlarının onlara bir faydası olmayacağını bildirerek bu imanın geçerliliğini kabûl etmez.⁹⁰ Sâbiilerle ilgili diğer bir âyeti müfessir, meleklerle ibadet eden, kibleye doğru namaz kılıp Zebur okuyanlara verilen bir isim şeklinde tefsir etmektedir.⁹¹

İnananların kiblesi **Ka'be**; yapısının eşsizliğinden dolayı bu isimle anılır. Araplar eşsiz olan her şeye “ka'be” derlerdi.⁹² Mekke şehrine Kur'ân'da “ümmü'l kurâ” denilmesinin nedeni ise, arzın (yerin) tümünün Mekke şehriden başlayarak düzene konulmasından dolayıdır. Ka'be, âdetâ arzın başlangıcıdır.⁹³ “*Ve O ki arzı meddetti (yeryüzünü Ka'be'nin altından bast etti)*”⁹⁴ Beyt'ül harâm (Ka'be) göklerde kabûl edilen⁹⁵ beyt'ül ma'mûrun tam alt hizasında bulunmaktadır. Hatta müfessir beyt'ül ma'murdan atılacak bir taşın Ka'be'nin üzerine düşeceği bilgisini dahi vermektedir.⁹⁶

Ölümlle başlayan hayata “âhiret” denilmesi dünya hayatından sonra gelecek bir hayat olması sebebiyledir. Dünya ise insanlar için âhiret yurdundan daha yakın bir yerdir. Dünya, “ednâ” kelimesi ile aynı köktendir.⁹⁷ Müfessir, münafıkların âhiretteki azaplarını anlatırken onların ölümlle birlikte iki azaba uğrayacaklarını, ölüm anında canlarını alan meleğin sırtlarına ve yüzlerine vurarak azap etmesinin ardından, kabirde münker-nekir meleklerinin onlara vereceği azaptan bahsetmektedir.⁹⁸

⁸⁸Mukâtil, a.g.e, A'raf, 7/46-49, c. 1, s. 392,393

⁸⁹Mukâtil, a.g.e, İsrâ, 17/79, c. 2, s. 272

⁹⁰Mukâtil, a.g.e, Maide, 5/69, c. 1, s. 313

⁹¹Mukâtil, a.g.e, Hacc, 22/17, c. 2, s. 373

⁹²Mukâtil, a.g.e, Maide, 5/97, c. 1, s. 323

⁹³Mukâtil, a.g.e, Şûrâ, 42/7;En'am, 6/92, c. 1, s. 359

⁹⁴Mukâtil, a.g.e, Râd, 13/3, c. 2, s. 167

⁹⁵ Nuh tufanında mukaddes beyt göklere çekilmiştir ve melekler tarafından tavaf edilmiştir.

⁹⁶Mukâtil, a.g.e, Hacc, 22/26, c. 2, s. 378

⁹⁷Mukâtil, a.g.e, En'am, 6/3, c. 1, s. 336

⁹⁸ Mukâtil, a.g.e, Tevbe, 9/101, c. 2, s. 67

Buraya kadar verilen bilgiler her ne kadar bize orijinal gelsede tezin konusu itibariyle aşağıda nakledeceklerimiz Mukâtil b. Süleyman'ın tevhid algılamasını ve iman-amel dengesindeki tutarlı duruşunu ortaya koyması açısından büyük önem arzeder.

Müfessir iman ve ameli birbirinin tamamlayıcısı kabûl eder. Amelsiz imanın yeterli olmadığı gibi, imanla temellenmeyen amellerde boşa çıkacaktır.⁹⁹ Mukâtil, iyi amellerin kişiyi tevhîde götürmesi gerekliliğini savunur. Neml 89 da zikredilen “hasene” kelimesini “tevhîd” şeklinde tefsir ederek, hayrın tamamının tevhîdden geleceğini belirtir.¹⁰⁰ Tevhîd'in salih âmellerle Allah'a yükseleceğini,¹⁰¹ hakiki maksadın tevhîde ulaşmak olduğu ve salih amellerin ancak tevhîd ile kabûl edileceğini bildirir. Görüldüğü gibi müfessir, iman-amel bütünlüğünü Allah'ın birliği hedefinde müşterek âmîl olarak değerlendirir. Ahkâm tefsiri *Tefsîr'ü Hamsi Mie Âye*'de de imanın tanımını yaparken, Bakara suresinin 3. ve 177. âyetlerini delil getirerek¹⁰² imanın esasını oluşturan hususları belirtir. Aynı zamanda bu hususlar Cibrîl hadisinde de zikredilen iman, İslam ve ihsanın tanımlarıdır.¹⁰³ Müfessir, iman, İslam ve ihsanın tanımlarını içeren bu hadisi iman çatısı altında toplar.¹⁰⁴ Kur'an'da geçen “inanenlar ve iman edenler” tanımlamasını ise “Allah'ı tevhîd edenler” şeklinde açıklayarak âdeta tevhîd akidesine bağlılığını ortaya koymaktadır.¹⁰⁵ “*Lâ ilâhe illâllâh*” kelimesi mizanda ağır basar. Bu sözü söyleyen Allah katında ağırdır, kerîmdir, metânetlidir. Mizanda şirkten daha hafif bir şey yoktur.”¹⁰⁶ Mukâtil b. Süleyman Hacc suresinde zikredilen ‘harf’ kelimesini ‘kuşku’ olarak terceme etmiştir. Âyete getirdiği izah ise şöyledir: “*Bir adam sana ‘Sen Allah’a kaç harf üzere ibadet edersin?’ diye soracak olursa, sen de ona de ki ‘Ben Allah’a herhangi*

⁹⁹ Mukâtil, a.g.e, Kehf, 18/105, c. 2, s. 303; Tevbe, 9/17, c. 2, s. 39

¹⁰⁰ Mukâtil, *Ahkâm Âyetleri Tefsiri*, s. 35; “Kim bir iyilik getirirse, ona daha iyisi verilir...”Neml, 27/89.

¹⁰¹ Mukâtil, a.g.e, s. 35; Mukâtil, *Tefsîr'ü Mukâtil b. Süleymân*, Fâtır, 35/10, c. 3,

¹⁰² “*Onlar ki gabya* (Kur'an'a ve Allah'dan geldiğine) *iman ederler*. (Kur'an'ın Allah tarafından indirildiğine iman edip, helâlini helâl, haramını haram kabul ederek amel ederler) *Onlar namazı kılarlar* (rukû ve secdesiyle tam olarak ve vaktinde kılarlar) *Kendilerine rızık olarak verdiğimizden* (mallardan) *harcarlar*. (farz olan zekâtı verirler) Bakara, 2/3.

¹⁰³ Ebû Dâvut, *Sünen*, “Sünnet”, 16; İbn Hanbel, *Müsned*, c. 1, s. 51.

¹⁰⁴ Mukâtil, *Ahkâm Âyetleri Tefsiri*, 35; Mukâtil, *Tefsîr'ü'l Kebîr*, Beled, 90/17, c. 3, s.486

¹⁰⁵ Mukâtil, *Tefsîr'ü Mukâtil b. Süleymân*, Yûnus, 12/55, 90,100, c. 2, s. 95, 102, 104; Beled, 90/17, c. 3, s.486

¹⁰⁶ Mukâtil, a.g.e, Kâria, 101/8, c. 3, s. 513

bir harf üzere ibadet etmiyorum, fakat ben Allah'a ibadet ediyorum ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmuyorum. O, ortağı olmayan bir ve tektir.' diye cevap ver."¹⁰⁷ Mukâtil b. Süleyman'ın tefsirini tahkik eden A. Mahmud Şehhâte, tefsirin ilk bölümünde müelliften şu bilgiyi nakletmektedir; "Mukatil'in sıfatlarla ilgili görüşleri etrafa yayıldı. Nihâyet halife, Mukatil'e sordu: "Bana senin (Allah'ı) teşbih ettiğine dair haber ulaştı." Mukatil, "Hayır, ben sadece şunu söylüyorum: *De ki: " O Allah ki birdir. Allah ki sameddir. Doğurmamıştır, doğmamıştır. O'na bir denk de olmamıştır.*" Kim benim hakkımda başka bir şey söylerse yalan söylemiş olur."¹⁰⁸ Bu ifadeleriyle müfessir, döneminin dinî, siyasî çalkantıları içinde nerede durduğunu göstermiştir. " *Kim hasene* (ihlâs sözü olan, lâ ilâhe illâllâhu vahdehû lâ şerîke lehû) *ile gelirse...*" Mukâtil bu âyette ki "hasene" kelimesinin Peygamber'den gelen bir haberle "*lâ ilâhe illâllâh*" anlamında olduğunu bildirir.¹⁰⁹ İthamların aksine Mukâtil'in karşı karşıya olduğu teşbih iddiasını çürütmek istercesine, kelime-i tevhîdin şumûlünü tefsirinin her yerine yaydığını görüyoruz.

---

¹⁰⁷ Mukâtil, a.g.e, Hacc, 22/11, c. 2, s. 378

¹⁰⁸ Mukâtil, *Tefsîr'u Mukâtil b. Süleymân*, c. 1, s. 6; İbn. Hacer, *Tehzibü't Tehzib*, c.5, s. 524; Mizzi, *Tehzibü'l Kemal*, c.28, s. 439.

¹⁰⁹ Mukâtil, *Tefsîr'u Mukâtil b. Süleymân*, Kasâs, 30/84; Neml, 27/89, c. 2, s. 48

İKİNCİ BÖLÜM

TARİHSEL SÜREÇTE MUHKEMÂT ve MÜTEŞÂBİHÂTA YAKLAŞIMLAR

1. MUHKEM, MÜTEŞÂBİH, TE'VİL KAVRAMLARI

Kur'ân'ı Kerim bize, âyetlerin muhkem ve müteşâbih olarak tasnif edildiğini bildirir. Ancak “*Elif, Lâm, Râ. Bu kitap öyle bir kitap ki, onun âyetleri muhkem kılınmıştır.*”¹¹⁰Bu âyete göre Kur'ân'ın tamamı muhkemdir. “*Allah en güzel sözü indirmiştir. O, müteşâbih bir kitaptır.*”¹¹¹Bu âyete göre ise, Kur'ân'ın hepsi müteşâbihtir.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

هو الذى انزل عليك منه آيات محكمات هن أم الكتاب وأخر متشابهات فام الذين فى قلوبهم زيغ فيتبعون ماتشابهه منه ابتغاء الفتنة وابتغاء تاويله وما يعلم تاويله الا الله والراسخون فى العلم يقولون امنا به كل من عند ربنا وما يذكر الا اولوا الباب

“*Sana Kitabı indiren O'dur. O'ndan Kitabın anası olan bir kısım âyetler muhkemdir; diğerleri isemüteşâbihtir. Kalplerinde eğrilik olanlar fitne çıkarmak ve olmadık te'vilini yapmak için ondan müteşâbih olanına uyarlar. Oysa onun te'vilini ancak Allah bilir, ilimde râsîh olanlar (derinleşenler) ise: 'Biz ona inandık, tümü Rabbimizin katındandır' derler. Bunu ancak akıl sahipleri düşünebilirler.*”¹¹²

Kur'ân ile ilgili kavramsal inceleme ve tartışma konularının en önemlilerinden birisini, müteşâbih kavramı oluşturmuştur. Gerek Kur'ân ilimlerinin bir bölümü olarak, gerekse tefsirlerde özellikle Âl-i İmran 7. âyetinin yorumu münâsebetiyle üzerinde durulmuş olan bu kavrama dair, oldukça zengin bir külliyata sahibiz. İlgili âyette¹¹³ açıkça görüldüğü üzere, Kur'ân'ın âyetleri muhkem ve müteşâbih olmak üzere iki grupta mütâla edilmektedir.

¹¹⁰Hûd, 11/1

¹¹¹Zümer, 39/23

¹¹²Â-li İmrân, 3/ 7

¹¹³Â-li İmrân, 3/7

Muhkem ve müteşâbih ile ne kastedildiği meselesinde İslâm âlimleri birbirinden farklı pekçok görüş ortaya koymuşlardır. Burada kavramların lugat ve terim anlamlarını, tezimizin ana konusunu anlaşılır kılması açısından izah edeceğiz.

Muhkem, hakeme/yahkümü fiilinden if'âl babından ism-i mef'uldür. Asıl itibariyle “hakeme”, “İslâh etmek maksadıyla men etti, engelledi” anlamındadır. “Hakemtü'l-ferase” veya “hakemtü'd-dâbbete” cümleleri “Atı veya hayvanı tamamen kontrolüm altına aldım” anlamındadır. Atın ağzına vurulan gem için kullanılan “hakemtü” tâbiri de bu mânâdandır. “Hâkim” ise, konuya vakıf olarak dâvâyı halledip hasımların arasını ayıran, aralarında adaleti sağlayan, zulmü, haksızlığı engelleyen yetkin bilge kişi demektir. Herhangi bir konudaki görüşüne ya da hükmüne başvuru kimseye de “hakem” denir. Sahibini, kişiliğine yakışmayan şeyden alıkoyan “hikmet” de aynı kökten türetilmiştir.¹¹⁴“Hakemtü's-şey'e” veya “hakemtü'l-bina” bir şeyi ya da binayı dikkatle ve özen göstererek güzel yaptım, sağlamlaştırdım, bozulmaz hâle getirdim anlamındadır. Aynı kökten ‘ihkâm’ formu da bir şeyi özenerek iyi ve sağlam yaptı demektir: “Allah, şeytanın attıklarını siler, sonra Allah âyetlerini sağlamlaştırır; Allah Alîm'dir, Hakîm'dir.”¹¹⁵ âyetinde “ihkâm” bu mânâda kullanılmıştır.¹¹⁶

Muhkem; doğrudan belirli ve tek bir anlamı ifade eden, te'vil ve tefsir edilmeye ihtiyacı olmadığı gibi, Hz. Peygamber hayattayken neshe uğrama ihtimali olmayan lafızdır. Örneğin; “Allah her şeyi bilir.” âyeti böyledir.¹¹⁷

İbn Abbas (ö. 68/687), “Rasûlullâh zamanında muhkemi cem ettim” demiştir. Yanındakiler muhkemle neyi kastedtiğini sorunca, “ Muhkem, mufassal sûrelerdir.” diye cevap vermiştir. Mufassal surelerin çoğunlukla tevhid, kıyamet, cennet-cehennem gibi konulardan bahsetmesidolayısıyla bu âyetlerin neshini mümkün kılmaz.¹¹⁸

¹¹⁴Hüseyn b. MuhammedRağib el-İsfehâni, *el-Müfredât fî Garibi'l Kur'an*, Kahraman yay, İstanbul, 1986, s.181.

¹¹⁵Hac, 22/52.

¹¹⁶El-İsfehani, a.g.e, ‘HKM’ maddesi; İbn Manzur, Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-Arab*, Daru Sadr, Beyrut, 1990, ‘HKM’ mad.

¹¹⁷MahmutEsmer, *Kelâm İlmi Açısından Müteşâbih Kavramı*, Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2006, s.11.

¹¹⁸Nur Ahmet Kurban, “Mekke Tefsir Ekolünün Ulûmü'l Kur'an İle İlgili Görüşleri” *Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü*, s. 501.

Rivayet tefsirinin önemli müfessirlerinden Taberî(ö.310/923)'ye göre muhkem, beyan ve tafsil yönünden açık ve sağlam olan; helal-haram, va'd-vai'd, sevab-ikâb, emir-nehiy, mesel ve öğüt, haber gibi konularda delâlet ve delilleri sabit olan âyetlere denir.¹¹⁹

Taberî muhkem ve müteşâbih kelimelerini beş farklı görüş etrafında toplamaktadır:

1. İbn Abbâs (ö. 68/687)'a göre, muhkem âyetler kendileriyle amel edilen nâsîh âyetlerdir. Müteşâbih âyetler ise, kendileriyle amel edilmeyen mensûh âyetlerdir. Bugörüş aynı zamanda İbn Mes'ûd (ö.32/652), Dahhâk (ö.106/723),Katâde(ö.118/644) ve Rebi' (ö.140/757)'ninde görüşüdür.¹²⁰

2. Mücâhid b. Cebr (ö. 104/722)'e göre, helâl ve haramı ihtiva eden âyetler muhkem,bunların dışında kalıp, birbirlerini tasdik eden âyetler ise müteşâbihtir.

3. Muhammed b. Ca'fer b. Zübeyr (ö.161/778)'e göre, sadece bir şekilde tefsîredilebilen âyetler muhkem, farklı şekillerde tefsîr edilebilen âyetler ise, müteşâbihtir.

4. İbn Zeyd (ö.182/798)'e göre, Allah'ın, mesajını bildirdiği âyetleri ile geçmiştoplumlar ve onlara gönderdiği elçilerin kıssalarını tafsilatlı bir şekilde anlattığı âyetler muhkemdir. Birbirine benzeyen ifadelerle çeşitli sûrelerde tekrarlanan kıssaların anlatıldığı âyetler ise müteşâbihtir. Bu kıssalardaki müteşâbihler, ya lâfızları aynı, mânâları farklı, ya da lâfızları farklı,mânâları aynı olabilir.

5. Câbir b. Abdullah (ö. 74/693)'a göre, yorumunu ve mânâsını âlimlerin bilipanladığı âyetler muhkem, bazı sûre başlarında bulunan hurûf-u mukataa ve kıyametinne zaman kopacağı gibi sadece Allah tarafından bilinebilen âyetler ise müteşâbihtir."¹²¹

---

¹¹⁹Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Camîu'l-Beyan an Te'vil'i Âyi'l-Kur'ân*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2000, c. 3, s.171-176.

¹²⁰ Suyûti, *el-itkan*, c. 2, s.1.

¹²¹Taberî, a.g.e.c. 3, s.171-176.

Kâfiyeci (ö. 879/1478), muhkem âyetleri, “İbareleri, nazım ve tertipleri her türlü şüpheden uzak, herhangi bir ihtilafa ihtimal bırakmayan; kastedilen mânâyâ delaletleri kesin, lafzından kolayca anlaşılabilir derecede açık olan veta bir mânâyâ delalet eden âyetlerdir” şeklinde târif etmiştir.¹²² Zerkeşî (ö. 794/1392) ve Suyûtî (ö. 911/1505) ise, öncekilerden farklı olarak şöyle tarif etmişlerdir: Muhkem, nazım ve te’lif açısından her hangi bir ihtilafı aydınlatan delâlet eden âyet demektir.¹²³

Müteşâbih kelimesine gelince lügatte, benzetmek, benzer yapmak ve şüphelendirmek gibi mânâlara gelen “şebehe/yeşbehu” fiilinin tefâ’ul vezninde ism-i failidir. “Teşâbehe” benzedi, iki şey birbirine benzeşti, “teşâbehe’ş-şey’ân”, iki şey birbirine öyle benzeşti ki, birbirinden ayırt etmek mümkün olmadı demektir. “*Bakara bize, ayırt edilemez biçimde karışık geldi.*”¹²⁴ âyetinde olduğu gibi. Aynı kökten gelen “müteşâbih”, her iki gerçeğin de birbirine çok benzemesinden ötürü ayırt edilemeyen, mahiyeti açık ve net olmayan, bilinmeyen anlamında kullanılmıştır.¹²⁵

Rağîb el-İsfahânî (ö. 503/1109)’ye göre, “İster lafız yönünden olsun, ister mânâ yönünden, kendisinden başkasına benzemesi sebebiyle, tefsiri müşkil olan âyetlere, müteşâbih âyetler denir.” Başka bir açıdan müteşâbih, zahirî muradını belli etmeyen âyetlerdir.¹²⁶ El-İsfahânî müteşâbihi, şekil, renk, tat, -adâlet, zulüm-gibi keyfiyet bakımından birbirine benzeyen anlamında; mastarları ortak olan “şübhe” yi ise, ister zâtı itibarıyla olsun, ister manâsı, aralarındaki benzerlikten dolayı iki şeyden birini diğerinden ayırt edememe durumu olarak tarif eder. Çünkü “*Cennette müminlere verilen rızık, sanki dünyadaki aynısı olarak verilmiştir*”¹²⁷ âyetinde müteşâbih bu mânâda kullanılmıştır.¹²⁸

Osmanlı dönemi usûl âlimlerinden Kâfiyeci, “Müteşâbih, beyan ümidi kalmayacak derecede gizli olan şeydir. Onu idrak etmek asla mümkün değildir. Çünkü müteşâbih hakkında aklın gerekli kıldığı şey, işitmenin gerekli kıldığı şeye muhâlifdir;

¹²² Muhammed b. Süleyman Kâfiyeci, *et-Taysîr fî-Kavâ’idi İlmi’t-Tefsîr*, AÜİFY, çev. İsmail Cerrahoğlu, 1974, s. 59; Muhsin Demirci, *Kur’ân’ın Müteşâbihleri Üzerine*, Birleşik yay, İstanbul, 1996, s.39.

¹²³ Suyûtî, a.g.e, c. 2 s.3.

¹²⁴ Bakara, 2/70.

¹²⁵ İbn Manzur, a.g.e, ‘ŞBH’ mad.

¹²⁶ El-İsfahânî, a.g.e, ‘ŞBH’ mad.

¹²⁷ Bakara, 2/25.

¹²⁸ El-İsfahânî, a.g.e, ‘ŞBH’ mad.

ikisinden birini diğere reddetme imkânı bulunmamaktadır. Bu yüzden murad, teşâbühten ötürü asıl olana vâkîf olunamayacak derecede kapalılık arz etmektedir. Zîra ondan murâdı tâyine delalet eden şey bulunmamaktadır. Meselâbazı surelerin başlarındaki hurûf-u mukattaa, rûhullah, kelimetûllh, yed, vech, a'yn, ityân, mecii, istiva alâ'l-arş ve benzeri şeyler Kur'ân'dakimüteşâbihlerdir”¹²⁹ şeklinde tarif eder.

İmam Suyûfî (ö. 911/1517),müteşâbihlerin tasnifi konusundakendi görüşünü belirtmeden önce, müteşâbih hakkındaki görüşleri isim belirtmedenözetlemiştir. Bir görüşe göre muhkem, kendisinden kastedilen mânâ, te'vil yoluyla ya da açıktan bilenenlere, müteşâbih ise, sûre başlarındaki hurûf-u mukattaa, kıyamet saati ve Allah'ınbilgisini kendi ilmine bıraktığı âyetlerdir. Başka bir görüşe göre; mânâsı açık olanlar muhkem, kapalı olanlar müteşâbihtir.Diğer bir görüşe göre; muhkem sadece bir şekilde te'vili olabilen, müteşâbih ise,birçok yönden te'vili olan âyetlerdir. Diğer bir görüş; mânâsı akılla anlaşılabilenler muhkem; namazın adedi, farz orucunRamazan'da tutulması gibi, mânâsı anlaşılmayanlar müteşâbihtir.¹³⁰

Müteahhirûn Selef âlimlerindenReşid Rızâ (ö. 1865/1935), *Tefsîrû'l-Menâr*'da muhkem ve müteşâbih âyetlerin neler olduğunu on madde halinde özetler:

1. İbn Abbas'tan da rivayet edildiği söylenen bu görüşe göre muhkemden kastedilen, En'âm, 151-153. âyetleridir ki, bu âyetlerde yahûdilerin uymakla yükümlü oldukları ve “on emir” diye bilinen hususlara işaret edilmektedir. Müteşâbihler ise, sûre başlarındaki hurûf-u mukattaa'dır. Zira yahûdiler bu harflere ebced hesabını uygulayarak, İslâm ümmetinin ömrünü belirlemek istemişlerdir.¹³¹

2. Muhkem nâsîh, müteşâbih ise mensuh âyetlerdir. Bu görüş, İbn Abbas ve İbn Mes'ûd'dan rivayet edilmiştir.

3. Muhkem, Allah'ın birliği, kudreti ve hikmeti gibi, delili açık olan hususlardır. Müteşâbih ise mânâsını anlamak için tedebbür ve teemmüle gerek duyulan hususlardır.

¹²⁹ Kafiyece, a.g.e, s. 19

¹³⁰Suyûfî, a.g.e, c. 2, s.1, s.16

¹³¹Mukâtil de muhkemi bu şekilde açıklamıştır. Bkz. Mukâtil, *Tefsîr'u Mukâtil b. Süleymân, Â-li İmrân*, 3/7

4. Muhkem, açık veya kapalı olsun, herhangi bir delile dayanılarak bilinebilecek hususlardır. Müteşâbih ise kıyametin ne zaman kopacağı ve amellere ne kadar sevap veya günah terettüb edeceği gibi bilinmesi mümkün olmayan hususlardır.

5. Muhkem, helâl ve haramlarla ilgili âyetlerdir; bunların dışındakiler ise müteşâbihi oluştururlar. Bu görüş Mücâhid'den nakledilmiştir.

6. Muhkem, tek bir yoruma müsâit olan âyetler, müteşâbih ise birden fazla yoruma müsâit olan âyetlerdir. Bu da Muhammed bin Câfer bin ez-Zübeyr'den nakledilmiştir. Burada muhkem “nass” anlamında, müteşâbih ise onun mukabilinde kullanılmıştır.

7. Muhkem ve müteşâbih ayrımı, kıssalarla ilgilidir. Muhkem, tafsilâtı olarak anlatılan kıssalardır. Müteşâbih ise sûreler içerisinde tekrar edilen kıssaların lafızlarındaki kapalılıklardır.

8. Muhkem, açıklamaya ihtiyacı olmayan âyetler; müteşâbih ise, bunun aksi özellikteki âyetlerdir. Bu görüş ise Ahmed bin Hanbel(ö. 241/855)'den nakledilmiştir.

9. Muhkem, amele konu olan âyetler, müteşâbih ise amelle değil, imanla ilgili olan âyetlerdir. Bunu İbn Teymiyye zikretmiştir.

10. Müteşâbihten kastedilen Allah'ın sıfatlarıyla ilgili âyetlerdir. Bunu da İbn Teymiyye zikretmiştir.¹³²

M. Sait Şimşek, müteşâbihi kapsamlı bir tanım ile tarif etmiştir:

Netice olarak; müteşâbihin lügat mânâsı, nüzul sebebi olarak naklettiğimiz rivayetler ve bir de Seleften nakledilen görüşler hesaba katıldığında insanın, hakikat ve künhüne vakıf olmaktan âciz bulunduğu gaybî haberlerden bahseden âyetlerle, vücûh ve nezâir konusuna giren âyetlerin müteşâbihattan olduklarını söyleyebiliriz. Çerçeveyi biraz daha genişletecek olursak müphem, mücmel, mutlak ve âmm lafızları ihtiva eden âyetleri de müteşâbihât içerisinde mütalaa etmek mümkündür. Kısaca ifade edecek olursak, “Birden fazla mânâyâ gelebilen veya mânâsında kapalılık bulunan âyetler müteşâbih, geri kalan âyetler ise muhkemdir”¹³³

¹³²Muhammed Reşid Rızâ, *Tefsirü'l Kur'an'il Hakîm-Tefsirü'l Menâr*, Daru'l Fikr, Beyrut, c. 4, s.163; Mesut Okumuş, *Kur'an'ın Kronolojik Okunuşu*, Araştırma yay, Ankara 2009, s. 183

¹³³M. Sait Şimşek, *Kur'an'ın Anlaşılmasında İki Mesele*, Ekin yay, s. 32, 33

Muhsin Demirci müteşâbih âyetleri tanımlarken “Mânâları bilinmeyen yahut herhangi bir sebepten ötürü anlamlarında kapalılık bulunan ya da birden çok mânâyâ ihtimaliolup, bu mânâlardan birisini tercihte zorluk söz konusu olan âyet, kelime ya da harflere müteşâbih âyet denir”¹³⁴ şeklinde tarif etmektedir.

Buraya kadar muhkem ve müteşâbih kavramlarının kelime ve ıstılâh mânâlarını verdik. Müteşâbih âyetlerin te’vili meselesi, ulemanın ihtilafına sebep olmuş ve bu kavram farklı yaklaşımlarla izah edilmiştir. Şimdi te’vil kavramının tanımlarını vereceğiz.

“Te’vil” kelimesi, “e-v-l” kökünden gelen tef’il vezninde bir mastardır. “e-v-l”, geri dönmek, maksada yönelmek, bir şeyin âkıbeti veya hakîkati, beyan etmek, döndürmek, tâbir, iade, rücu’, herhangi bir şeyi varacağı yere ulaştırmak, lafzın mânâsını takdir ve tedbir, rüyayı ta’bir ve tefsir gibi mânâlara gelir.¹³⁵ İslam’ın ilk dönemlerinden itibaren müteşâbih âyetler çerçevesinde tartışılan te’vil sorunu, farklı gruplar arasındaki çekişmelerle, siyasî ve ideolojik alanlara da taşınmıştır. Kur’ân’da 15 yerde ve birbirine yakın anlamlarda geçen te’vil kelimesi “rücû etmek ve varacağı yere vardırmaq, aslına döndürmek, bir şeyin vakti geldiğinde vukû bulması, ortaya çıkması, nasıllık ve niceliğinin, mahiyet ve kühünün tebeyyün ve tezahür etmesi” şeklinde özetlenebilir.¹³⁶ Ayrıca döndürmek, çevirmek, irca etmek, herhangi bir anlamı varacağı gayeye vardırmaq, sözü takdîr, tedbîr, tefsir ve rüyayı ta’bir etmek, gibi anlamlar verilmektedir. “İyâla” kelimesinden hareketle “siyaset ve hükümet” anlamını verenler de olmuştur.¹³⁷ Terim olarak “Bir sözü hakiki delaletinden ve mânâsından çıkararak mecâzi delalet ve mânâyâ götürmek”¹³⁸ şeklinde tanımlanır. Te’vil, teknik bir terim olarak “Bir delile istinâden lafzı birincil anlamından ikincil anlamına hamletmek” şeklinde de tarif edilir.¹³⁹ Ancak yukarıda değindiğimiz gibi, kelimenin aslında rücû ve akıbet mânâsı daha güçlüdür.

¹³⁴ Demirci, a.g.e, s. 3

¹³⁵ El İsfehâni, a.g.e, ‘EVL’ mad, s. 38.

¹³⁶ Cerrahoğlu, *Kur’an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller*, s. 9; Bkz. Â-li İmran, 3/7; Nisa 4/59; A’raf, 7/53; Yunus, 10/39; Yusuf, 12/6, 21, 36, 44, 45, 100, 101; İsrâ, 17/35; Kehf, 18/78, 82.

¹³⁷ M. Nazif Şahinoğlu, “Te’vil”, *İA*, c. 12, s. 215

¹³⁸ İbn Rüşd, *Faslu’l-Makal*, çev. Süleyman Uludağ, Felsefe-Din İlişkileri, İstanbul, 1985, s. 113

¹³⁹ İbn Manzûr, a.g.e, c. 11, s. 33

Mukâtil b. Süleyman, *el Eşbah ve'n-Nezâir fi'l Kur'ân'il-Kerîm* adlı eserinde te'vil kavramının Kur'ânda, beş şekilde tefsir edildiğini bildirmiştir.

1- *Te'vîlihî* (onun te'vîli) ibaresi, Muhammed (a.s) ve onun ümmetinin hükümlerlik süresinin kastedilmesidir.¹⁴⁰

2- *Te'vîlehû* (onun te'vîli) ibaresi, kıyamet günü gerçekleşecek olan âkibet, son mânâsındadır.¹⁴¹

3- *Te'vîl* ile rüya tabiri kastedilir.¹⁴²

4- *Te'vîl*, gerçekleşme, vukû bulma anlamlarındadır.¹⁴³

5- *Te'vîlihû*, onun çeşidi,mânâsındadır.¹⁴⁴

Mukâtil b. Süleyman *Tefsîr'u Mukâtil b. Süleymân*'da, “te'vîl” kelimesini bu mânâlar çerçevesinde yorumlamıştır. Bu tanımlar hem tarihi metinlerin okunuşunda dikkat edilmesi gerekli hususlar açısından hem de tezimizi değerlendirme noktasında ehemmiyet arz etmektedir. Yukarıda verdiğimiz te'vil tanımlarından sonra Mukâtil'in te'vil kelimesine yüklediği mânâlar incelendiğinde kelimenin değişim ve gelişime uğradığı gözden kaçmamaktadır. Bu değişime paralel olarak müteşâbih âyetlerin değerlendirilmesinde ki farklılaşım da doğal bir süreç olarak kabûl edilmelidir. Dolayısıyla değişen sosyal olaylar ve ihtiyaçlar, bu sürecin hem âmili olmuş, hem de sonucunu doğurmuştur.

Duygu ve düşüncelerin sembolleri olan kelimeler, semantiği gereği zamanla yeni mânâlar kazanırlar. Anlam bakımından ilk kullanıldığı şeklinden, bazen bir kısmını bazen de tamamını kaybederler. Hiçbir kavram, ortaya çıktığı zamanda kazandığı anlam örgüsünü değişmeden geleceğe taşıyamaz. Bu durum dünyadaki bütün diller için sözkonusudur. Diller canlı varlıklar gibi doğar, yaşar, yaşarken farklılaşır ve ölürler. Geçmişe dair bu metinleri anlama gayretinin öncesine, yazıldığı döneme ait dil

---

¹⁴⁰Â-li İmran, 3/7

¹⁴¹ A'raf, 7/53; Yunus, 10/39

¹⁴² Yusuf, 12/6, 21, 101

¹⁴³Yusuf, 12/100

¹⁴⁴Yusuf, 12/37; Mukâtil, *Kur'an Terimleri Sözlüğü*, s. 163,164

kurallarını, kelimelere yüklenen mânâyı yerleştirmek gerekir. Aksi takdirde bugünün zihniyeti ile yapılan okuma ve anlama faaliyeti, yorum hatalarına sebep olacaktır.

2. MÜTEŞÂBİH ÂYETLERİN KAPSAMI

Kur'ân'daki âyetlere dair ilk ayırım muhkem ve müteşâbih tasnifidir. Kur'ân'ı Kerîm kendi ifadesiyle, hem tamamen muhkem¹⁴⁵ hem de tamamen müteşâbih¹⁴⁶ bir kitap olduğunu bildirir. Ancak Â-li İmran suresinin 7. âyeti, Kur'ân'ın bazı âyetlerinin muhkem - ki bu âyetler, Kur'ân'ın anasını, esasını oluşturur - diğer âyetlerinin isemüteşâbih olduğunu beyan eder. Muhkem ve müteşâbih kavramlarının neyi ifade ettiği ve burada müteşâbih ifadelerle sarıldığı bildirilen kişilerin kimler olduğu, âlimler arasında çokça tartışılmıştır.

Bu âyetler, Kur'ân'ı doğru anlama gayreti içindeki ulemanın yorumlarını farklılaştırır. Muhkem ve müteşâbih âyetlerin neleri kapsadığı meselesi, ulemanın belli konular veya belirli bir sayı üzerinde ittifakını mümkün kılmaz. Çünkü bunların neler olduğu veya sayılarına dair kesin bir nas yoktur. Ancak Â-li İmran suresinin 7. âyeti dikkate alınacak olursa, muhkem âyetlerin, müteşâbih âyetlere nisbetle miktarları tahmin edilebilir. Kur'ân'ın “ümmü” esasını teşkil eden, “çokluk” mânâsına da kullanılan bu kelime bizi, muhkemâta Kur'ân'ın çoğunu oluşturan âyetler olduğu kanaatine götürür.¹⁴⁷ Müfessirlerden bir kısmı muhkem ve müteşâbihlerin neler olduğu noktasında ihtilaf etmişler, tefsirinin kesin bilinmediği âyetleri de müteşâbih içinde değerlendirmişlerdir. Halbu ki âyet,¹⁴⁸ kalplerinde eğrilik olanların onun müteşâbihini araştırarak, fitne çıkardıklarını bildirir. Kastedilen müteşâbih âyetlerdir, muhkemâta te'vil gerekmez.¹⁴⁹

Müteşâbih âyetlerin tefsiri konusu ulemanın, Selef ve Halef (te'vilci) adı ile tanımlanmalarına sebep olmuştur. Evzâ (ö. 157/774), Süfyân es-Sevrî (ö.161/777), Mâlik b. Enes (ö. 179/795) ve İmam Şâfiî (ö.204/819) gibi âlimlerin yanı sıra, muhaddisler ve Selefiyye'nin geneli te'vili reddetmiştir. İbn Küllâb el-Basrî (ö.

¹⁴⁵Hûd, 11/1

¹⁴⁶Zümer, 39/23

¹⁴⁷Demirci, a.g.e, s. 66

¹⁴⁸Â-li İmran, 3/7

¹⁴⁹Muhammed bin Abdulkerim Şehristâni, “Umûm, Husûs, Muhkem, Müteşâbih, Nâsîh ve Mensuh Hakkında” çev. Selim Türcan, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010-11, c. 9, say: 17, s. 223, 228

240/814) ve Hâris b. Esed el-Muhâsibi (ö.243/857) gibi âlimler ise te'vili gerekli görerek aklın sınırlarını zorlayan âyetleri rey ve akıl ile tefsir etmişlerdir. Zamanla ekolleşen bu fırkalar, Allah'ı tenzih ve takdîs etme adına, aynı âyet ve hadisleri kullanarak birbirleriyle cedelleşmiş, siyasal gelişmelerin de etkisiyle bu âyetleri, mezheplerini tasdik eden ilahi emirler gibi yorumlamışlardır. Özellikle Allah'a nisbet edilen sıfatların doğru anlaşılması hususunda isbat-tenzih dengesinin dikkate alınması gerekliliğinin ihmal edilmesi, bir taraftan tecsim ve teşbihin (antropomorfizm), diğer taraftan da sıfatları inkâr ve ta'til (sıfatların nefyi) düşüncesinin oluşmasına zemin hazırlamıştır.

Selef âlimleri müteşâbihlerin nicelik ve niteliklerini araştırmadan iman ederken, te'vili gerekli gören âlimler bu âyetleri, Allah'ın zâtına yaraşır şekilde tefsir etmişlerdir. Hasan Basrî (ö.110/728)'den itibaren mütekaddim bazı âlimlerle, kelâmcıların kâhir ekseriyeti ve sonraki âlimler, mânâları sadece Allah tarafında bilinenler (gaybî haberler) haricinde, bütün müteşâbihlerin belli usûller ve kurallar çerçevesinde te'vil edilebileceğini savunmuşlardır.

Peygamber'in ashabı Kur'ân ve sünnette Allah'ın zâtı ve sıfatlarına güçlü bir imanla inanmışlar, Peygamber'e de bu konuda soru sormamışlardır. İslam'ın tekâmülü ile gerek dış etkiler gerekse dinin kendi dinamikleri, zât-sıfat konusunda aşırılıkları beraberinde getirerek, teşbih ve ta'til zihniyetini oluşturmuş, teşbih yanlıları Allah'ı insan biçimci suretlerle tasvîr ederken, bu hatayı onarmaya çalışanlar, ta'tile saplanıp sıfatları yok saymışlardır. Neticede ortaya çıkan Cehmiyye, haberî sıfatları inkâr ederek ifrâta, Müşebbihe bu sıfatları delil göstererek - insan biçimci tanrı tasavvuruna - terfite düşmüştür.

Tez konumuzun anlaşılabilirliği bakımından, Selef, Halef ve Müşebbihe'nin müteşâbih âyetleri tefsir yöntemlerini genel hatlarıyla izah edeceğiz.

2. 1. Selef'in Müteşâbih Âyetlere Yaklaşımları

Selef tabiri; sahabe, tabiin, tebei tabiin tabakalarına verilen genel isimdir. Selefin görüşlerini benimseyen âlimler de bu isimle anılırlar. Selefiyye'ye, Sıfâtıyye veya Eseriyye de denilir. Selefiyye, itikâda dair âyet ve hadisleri olduğu gibi kabûl ederek, müteşâbih âyetlere - özellikle haberî sıfatlar konusunda yorumdan kaçınarak-Allah'ın

zât ve sıfatlarını Kur'ân'da ve hadiste nasıl tavsîf edilmiş ise öylece, ilâhi hikmet üzere iman etmişlerdir.

Selefiyye, Allah'ın isim ve sıfatlarını teşbih, te'vil, ta'til ve temsil etmeden, olduğu gibi iman ederek, bu konuda hiçbir yorum yapmazlar. Onlara göre Allah'ın isim ve sıfatları zâtına bağlıdır. Allah'ın zâtının mâhiyetini bilemeyeceğimiz için bu isim ve sıfatların mâhiyetini de bilemeyiz.¹⁵⁰ Selefi ekolün ilk temsilcileri kabûl edilen sahabe nesli, Allah'ın zât ve sıfatlarını te'vile gitmeden iman etmiş ve müteşâbih/haberî sıfatlar hakkında yorum yapmaktan kaçınmışlardır. Kur'ân, müteşâbihin peşine düşenleri zemmetmiş¹⁵¹ sahabe, tabiin bu âyet ve haberlere dair ne kendi aralarında, ne de peygamberle herhangi bir tartışmaya girmemiştir. Ahmed b. Hanbel, kelâmcıların delillerini kullanarak ehli bit'atı reddetmeyi dahi hoş görmemiş, Kitap ve sünnet dâhilinde reddiyeler oluşturmuşlardır.¹⁵² Hanefî, Malikî ve Şafî'lerin ilk temsilcileri de Selefi'dir.

Selefiyye'nin müteşâbih âyetler ve Allah'ın sıfatları konusundaki yaklaşımlarını, İmam Gazalî (ö.505/1111)'nin belirlediği hususlar, şu şekilde ortaya koymaktadır:

Takdis: Allah Teâlâ'yı cismaniyetten ve cismiyete tabi olan şeylerden tenzîh etmektir. Allah Teâlâ hakkında “yed” kelimesi işitildiği zaman bunun iki mânâyâ geldiğinin bilinmesi gereklidir. Bunlardan birincisi, onun asli yedidir ki o da et ve kemikten oluşur. İkincisi ise, “yed” kelimesinin, “Bu belde emirin eli altındadır” misalinde olduğu gibi bazen mecaz anlamında kullanılmasıdır. Bu ikinci mânâ ise asla cisimle izafe edilemez. “Yed” kelimesinin birinci anlamını Allah Teâlâ hakkında kullanmak muhâldir, Allah Teâlâ ondan yücedir. Kim Allah'ı uzuvlardan mürekkep olan bir cisim olarak kabûl ederse cisim mahlûk olduğu için küfre girer. “Yed”in ikinci mânâsında ise, Allah hakkında caiz olmasına rağmen onun hakiki mânâsı ve künhü bilinmediği için te'vilini yapmak vacip değildir. Bilakis vacip olan, onun içine dalmamaktır.

---

¹⁵⁰Suyutî, , a.g.e, c.2, s. 8,9

¹⁵¹ Â-li İmran, 3/7

¹⁵²Şerafettin Gölcük, Süleyman Toprak, *Kelâm Tarih-EkollerProblemler*, Tekin Dağıtım, 5. Baskı. Konya 2001, s.53

Tasdik: Hz.Peygamber'in Allah Teâlâ hakkında söylediği sözlerin hak olduğuna iman etmektir. Bu da nasslarda geçen yed, vech vb. gibi lafızların Allah Teâlâ'nın şan ve azametine yakışan bir mânâda kullanılmış olduğunu kat'i olarak bilmek ve Allah Teâlâ kendi nefisini, Rasulullah da Allah'ı nasıl tavsîf etmişse, velevki bu sıfatla murad edilen mânânın hakikatine vakıf olmasak da öylece iman etmektir.

Aczi itiraf: Nasslarda geçen müteşâbihatın maksadını bilmemek ve buna gücünün yetmeyeceğini itiraf etmektir. Bu gibi durumlarda böyle mânâların kühü ve hakikati üzerinde durmamak ve te'vilini yapmamak vaciptir. Kim onları bildiğini söylerse yalan söyler. Çünkü keyfiyet meçhuldür. Yani onlardan kastedilen maksadın tafsili malum değildir.

Sükût: Müteşâbihât'ın mânâsını sormamak, onlara dalmamak, ondan soru sormanın bid'at olduğunu bilmektir. Hz Peygamber kader meselesiyle uğraşmayı ashabına yasaklamıştır. Hz. Ömer "Rahman arşa istiva etti" âyetini soran birisini Mısır'a sürgün etmiş, Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığını soran birisini susturmuş ve böyle sorular sormasını yasaklamıştır. Selef bu konularda susmayı ve sukûtu tercih etmiştir.

İmsak: Müteşâbih lafızlar üzerinde tasarrufta bulunmamak, onları azaltmamak, noksanlaştırmamak, onları cem veya tefrîk etmemek, ancak o lafızlarla konuşmak. Bu lafızları hiçbir te'vile tabi tutmadan olduğu gibi almaktır.

Keff: Kalben meşgul olmamak, onlar üzerinde düşünmemektir. Bir felçlinin veya yüzme bilmeyenin denize dalması ne kadar tehlikeli ise bilmeyen bir kimsenin de mânâsı kapalı olan naslarla meşgul olması ve onları araştırıp anlamaya çalışması en az o kadar tehlikelidir.

Marifet ehline teslim: Kişi kendisine kapalı görünen müteşâbih nasların herkese kapalı olduğunu zannetmemelidir. Müteşâbih âyetlerin peygamberlerin, din âlimlerinin, siddîk ve velîlerin zor görünen bazı hususları bildiğini kabûl etmek gerekir.¹⁵³

Ebû Hanife (ö. 80/150-700/767), Allah'ın el, yüz, nefis vb. gibi sıfatlarının bulunduğunu söylemiştir. Kur'ân'da bunlar; yed, vech, nefis gibi kelimelerle zikredilir. Bu gibi sıfatların keyfiyetleri asla bilinemez. Allah'ın eli, kudreti veya nimetidir demek

---

¹⁵³Ebu Hamid Muhammed b.Muhammed, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed Gazzali, *el İlcâm 'ul Avâm an İlmî'l Kelâm*, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l Arabî, s. 54, 84; Şerafeddin Gölcük - Süleyman Toprak, a.g.e, s. 51-53

yanlıştır. Eğer müteşâbih sıfatları bu şekilde te'vil edersek, iptal etmiş oluruz. Bu şekilde yorumlar zâten Mutezile ve Kaderiyye fırkaları tarafından yapılmıştır. Biz de “yed”i, “Allah’ın keyfiyetsiz sıfatı olarak biliriz”¹⁵⁴ diyerek Selef çizgisini ortaya koymuştur.

Mâlik b. Enes (ö.179/795)’e istivadan sorulduğunda “İstiva ma’lum, keyfiyeti meçhuldür. Ona inanmak vaciptir; fakat onun hakkında sormak bid’attır” şeklinde cevap vermiştir. Diğer yandan, kaynaklarda Süfyân es-Sevrî ve Ahmed b. Hanbel olmak üzere diğer bazı Selef ulemasının da aynı görüşte oldukları belirtilmiştir.¹⁵⁵

2. 2. Sahabe ve Tabiin’in Müteşâbih Âyetlere Yaklaşımları

Zaman dilimi itibariyle Selefiyye’den olan ancak, yukarıda da belirttiğimiz gibi sahabe ve tabiinden, Selef ulemasının müteşâbih âyetlere yaklaşımlarının aksine tavır sergileyerek, bu âyetleri te'vil edenler de olmuştur. Özellikle müfessirlerin kâhir ekseriyetinin müteşâbihkabûl ettiği mukattaa harfleri sahabelerden önemli isimler tarafından tefsir edilmiştir. Şimdi bunlardan Suyûtî’nin eserine aldığı bazı örnekleri verelim:

“ق”, Mücahid’den gelen bir haberde, Allah bu harf ile Muhamed’in (a.s) kalbine yemin etmiştir.

“ن”, Yûnus (a.s)’ı yutan balıktır (Hût). Tabarânî’nin İbn Abbas’tan merfû olarak tahrir ettiği habere göre, İbn Abbas şöyle dedi; “Allah önce kalemi yarattı. Kaleme “yaz” dedi. Kalem “ne yazayım?” dediğinde Allah, “Kıyamete kadar olmuş ve olacakları yaz” dedi” ve ardından İbn Abbas, Kalem suresini okudu.¹⁵⁶

“الم”, İbn Ebî Hâtim (ö. 327/939)’in tahrir ettiği haberde, Ebû Duha tarikiyle İbn Abbas diyor ki; “Bu (ancak) Allah bilir demektir.” Yine aynı tarikte gelen diğer bir haberde “المص” “Allah daha faziletlidir” şeklinde tefsir edilmiştir. İbn Abbas “الر” “Allah mutlaka görür” olarak anlamıştır. Said b. Cübeyrtarikiyle İbn Abbas’ın,

¹⁵⁴Nu’mân b. Ebî Abdillâh b. Muhammed Ebû Hanife, *el-Fıkhu'l-Ekber*, çev, Hasan Basri Çantay, Ankara1986, TDV yay, s. 8

¹⁵⁵ Suyûtî, a.g.e, c. 2, s. 8

¹⁵⁶ Suyûtî, a.g.e, c. 2, s. 15

mukattaa harfleriyle ilgili diğer yorumu, “ طه ” “Ya Muhammed (Ey Bedir) demektir”¹⁵⁷ şeklindedir.

Sahabe ve tabiinin “istiva, a’yn, vech, arş, kürsî” gibi müteşâbihâtan kabul edilen kavramları ve Kur’ân’da Allah’a nisbet edilen “ityan, mecii, istihza, istihya, mekr” gibi fiilleri nasıl te’vil ettiklerini inceleyeceğiz:

Allah’ın kürsî’si; İbn Mes’ûd, Ebû Musa el-Eş’arî (ö. 44/664), İbn Abbas kürsiyi “Arş’ın önünde ayakların konulduğu yer” diye anlayıp yorumlamışlardır. Bir rivayete göre İbn Abbas kürsiyi “Ayakların konulduğu yer ve dört melek tarafından taşınan taht” diye açıklamıştır. Bu bağlamda İmam Mâlik, İbn Mes’ûd ve İbn Abbas’tan, “O’nun kürsîsi yerleri ve gökleri kuşatmıştır. Gökler ve yer kürsünün içindedir. Kürsî ise, arşın önündedir”¹⁵⁸ şeklinde bir görüş nakletmiştir.

Allah’ın ‘arş’ı; Abdullah b. Ömer (ö. 74/693) arş “Sekiz melek tarafından taşınan taht” olarak açıklamıştır.¹⁵⁹ İbn Abbas arş kelimesini “Altın ve inciden yapılmış, ayakları cevherden kıymeti yüksek bir yer veya taht” olarak tarif etmiştir.¹⁶⁰ Said b. Cübeyr’e göre arş, hiç kimsenin ihâta edemeyeceği bir şeydir.¹⁶¹ Arş kelimesini, “taht, döşek, tavan” şeklinde açıklayan Mücâhid (ö. 103/721)’e göre, arş o kadar büyüktür ki, gökler ve yer arşın yanında bir halka mesabesindedir.¹⁶² Öte yandan Dahhâk arş, “Yüksek tavan ve kırmızı yakuttan yapılan şey” olarak izah etmiştir.¹⁶³

İstiva kavramı; Abdullah b. Mes’ûd istiva kelimesini “Allah’ın dilediği şeyleri yarattıktan sonra, arşını yaratması”¹⁶⁴ olarak açıklamıştır.¹⁶⁵ İbn Abbas ise, Allah’ın arşa istivasını ona yönelmesi, yaratması, var etmek kastıyla arşa yönelmesi,¹⁶⁶ arş yaratmaya karar kılması¹⁶⁷ olarak yorumlamıştır. Enes b. Mâlik (ö.93/711) ise bu iki

¹⁵⁷ Suyûti, a.g.e, c. 2, s. 15

¹⁵⁸ Bakara, 2/255

¹⁵⁹ İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris er-Râzi, *Tefsîru İbn Ebî Hâtim*, Sudan: el-Mektebetü’l-Asriyye, c. 10, s. 3264.

¹⁶⁰ Firuzâbâdî, Ebu’t Tahir Mecdüddîn Muhammed Yakub b. Muhammed, *Tenvîrü’l Mikbâs min Tefsîr’i İbn Abbas*, Daru’l Kütübü’l ilmiyye, Beyrut, c. 1, s. 271

¹⁶¹ İbn Ebi Hatim, a.g.e, c. 6, s. 1920.

¹⁶² İbn Ebî Hâtim, a.g.e, c. 6, s. 1924.

¹⁶³ İbn Ebî Hâtim, a.g.e, c. 6, s. 1920.

¹⁶⁴ Bakara, 2/29

¹⁶⁵ İbn Kesir, Ebû’l Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbüddîn Ömer, (1999), *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, Riyad: Dâru’l-Maarife, c. I, s. 214.

¹⁶⁶ Bakara, 2/29, A’râf, 7/54

¹⁶⁷ Kasâs, 28/14

görüştten farklı olarak istiva kelimesine zahirî bir anlam yüklemiş ve arşa istivayı “Allah’ın arşta oturması” şeklinde açıklamıştır.¹⁶⁸

A’yn kavramı; Sahabeden Abdullah İbn Mes’ûd ve Enes b. Mâlik a’yn kelimesinin diğer müteşâbih sıfatlar gibi yorumlanmaması gerektiğini söylemişlerdir.¹⁶⁹ Zeyd b.Eslem (ö.136/753) bu kavramı “nezaretimizde, gözetimimiz altında” şeklinde açıklar.¹⁷⁰ İbn Abbas, a’yn kelimesini “gözetimim ve gözetimimiz altında, muhafazamızda”¹⁷¹ şeklinde açıklamıştır. Aynı zamanda a’yn kelimesinin somut mânâda Allah’a nisbetinin mümkün olmadığını bildirir.¹⁷² Tabiin âlimlerinden Katâde de a’yn kelimesini “gözetimimiz ve korumamız altında” diye tefsir etmiştir.

Vech kavramı; Abdullah b. Ömer, Ubey b. Ka’b, vech kavramına, “Allah’ın rızası, sevabı, hoşnutluğu ve kıblesi” gibi anlamlar vermişlerdir.¹⁷³

İtyân ve gelmek (mecii); İbn Mes’ûd ityân ve gelmek fiillerini “Allah’ın şanına yakışır bir şekilde, arşta buluttan gölgeler içinde kürsüsüne inmesi”¹⁷⁴ şeklinde açıklamıştır.¹⁷⁵ Abdullah b. Ömer de bu inişi bildik anlamda iniş olarak anlamış, ancak; Allah indiği zaman O’nunla mahlûkatı arasında yedi bin perde bulunacağını söylemiştir.¹⁷⁶ Katâde, Allah’ın gelmesini “Rabbin azabının gelmesi” olarak tefsir eder.

Allah’ın kurbiiyeti; İbn Abbas, Allah’ın kullarına yakınlığını, “Allah’ın ilmiyle ve kudretiyle kullarına yakın olması, onların ihtiyaçlarını karşılaması ve yardım etmesi, kulların dualarına cevap vermesi ve müttakilerle birlikte olması” şeklinde açıklamıştır.¹⁷⁷

---

¹⁶⁸İbn Kesir, a.g.e, c. 1, s. 214-215; Turan Erkit, *Sahabe ve Tabiin Döneminde Müteşâbih Sıfatların Yorumu Meselesi*, Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana, 2009, s.50

¹⁶⁹İbn Ebî Hâtim, a.g.e, c. 8, s. 2583

¹⁷⁰Taberî, a.g.e, c. 22, s. 509.

¹⁷¹Âl-i imrân, 3/54; A’râf, 7/99

¹⁷²Fîrûzâbâdî, a.g.e, c. 1, s. 185; 259

¹⁷³Taberî, a.g.e, c. 23, s. 61-62; İbn Ebî Hâtim, a.g.e, c. 2, s. 488

¹⁷⁴Bakara, 2/210

¹⁷⁵İbn Kesir, a.g.e, I, 567

¹⁷⁶Taberî, a.g.e, c. 4, s. 263-264

¹⁷⁷Fîrûzâbâdî, a.g.e, c. 1, s. 25, 439

Likâ'nın keyfiyetini İbn Abbas ve Ebû Hureyre zahirî mânâsıyla tefsir ederler. Allah'a kavuşmayla kastedilenin, bildiğimiz mânâda bir karşılaşma buluşma olduğu, bunun kıyamet gününde gerçekleşeceğini belirtirler.¹⁷⁸

İstihya fiili; İbn Mes'ûd ve İbn Abbas Bakara 2/26. âyette geçen istihyâ fiilini, "terketmez, haber vermekten çekinmez" şeklinde yorumlamışlardır.¹⁷⁹ Tabiinden Mücâhid, Katâde, Süddî de kelimeye, benzer mânâlar vermişlerdir. Rebi' b. Enes ise istihyaya, "Allah hakkı söylemekten geri durmaz, küçük bir varlığı bile örnek vermektten çekinmez" gibi anlamlar vermiştir.¹⁸⁰

2. 3. Halef'in Müteşâbih Âyetlere Te'vilci Yaklaşımları

Müteşâbih sıfatlar konusunda Selef çizgisinin tersi yönünde bir anlayış, müteahhir âlimlerine (Halef-te'vilci) aittir. Bu anlayıştaki temel amaç, zahirî mânâ çerçevesinde akılla izahı mümkün olmayan nassları dil ve aklın imkân ve sınırları içinde anlayıp yorumlamaktır. İlk zamanlar Ehli Hadis bu anlayışa karşı çıkmışsa da bir buçuk asır sonra İbn Küllâb el-Basrî (ö.240/814) ve Hâris b. Esed el-Muhâsibî başta olmak üzere birçok âlim bu metodu benimsemişlerdir.¹⁸¹

Halef âlimleri, İslamiyet'i ifsad etmek isteyen kimselerin müteşâbih âyetleri gelişi güzel tefsir etmeleri üzerine devreye girmişlerdir. İstivâ'ya, istikrar, istevlâ, suûd, i'tidâl gibi mânâlar verirken, Allah'ın gelişini, Allah'ın emrinin gelişi; vechi zâtı; aynı inâyeti; yedi, kudreti; nefsi ukûbeti gibi mânâlar vererek, Allah'ın fevkiyyetinin, yücelik yönünden olup, cihet yönünden olmadığını açıklamışlardır. Allah'ın isim ve sıfatlarını Arap dil kaidelerine uygun olarak zâtına lâyük bir şekilde te'vil etmişlerdir.¹⁸²Bu yaklaşım, "Mezheb-i müevvile" olarak da anılır.

Halef mezhebinin öncüleri, İmamı'l-Harameyn Abdu'l-Melik b. Ebi Abdillâh b. Yusuf b. Muhammed el-Cüveynî (ö.478/1085) ve ona tâbi olanlardır. Bu âlimlere göre, Kur'ân'da işaret edilen ve câiz görülmeyen te'vil, gönülleri sapkın, niyetleri kötü

¹⁷⁸ Firûzâbâdî, a.g.e, c.I, 108; İbn Ebi Hatim, a.g.e, c. 4, s. 1280

¹⁷⁹ Firûzâbâdî, a.g.e, c. 1, s. 6

¹⁸⁰ Taberî, a.g.e, c. I, s. 425, 428; İbn Kesîr, a.g.e, c. 1, s. 325

¹⁸¹ Topaloğlu, a.g.e, s. 238

¹⁸² Bedrüddin Muhammed b. Abdillâh b. Bahadır ezZerkeşi, , *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut, Daru'l Marife, 1990.c. 2, s. 80-83; Suyûtî, a.g.e, c. 2, s. 6-7

olanların fitne ve fesat çıkarmak amacıyla yapmak istedikleri te'villerdir. Yoksa iyi niyetle, akla, muhâkemeye, dinin esaslarına uygun olarak yapılan te'viller makbul ve gereklidir. Çünkü ilk devirlerdeki sağlam iman kaybolmuş, meydana gelen tereddütleri ma'kul bir şekilde ortadan kaldırmak icap etmiştir.¹⁸³

3. MÜŞEBBİHE FIRKASININ ORTAYA ÇIKIŞI ve GÖRÜŞLERİ

İslam tarihi, Peygamberin vefatıyla birlikte dinî, siyasî çekişmelere sahne olmuştur. Hz Ebubekir'in hilâfeti ile başlayan siyasî anlaşmazlıkların devamı, her seçimde zuhûr etmiştir. Fetihlerle genişleyen İslam toprakları, farklı unsurların İslam'a nüfuzunu sağlamıştır. Haricî zihniyetin ardından, Emevî-Haşimî çekişmesi, Emevîler'in siyasî ve ekonomik politikaları ve yerleşik hayata geçiş sürecinin doğurduğu ekonomik ve toplumsal problemlerle yabancı kültürlerden yapılan tercüme fâliyetleri mezheplerin doğuşuna zemin hazırlamıştır. Mezheplerin zuhûru ile inananların ihtilaf ettikleri her mevzuyu Kur'ân'a havale edip, Kur'ân'da çözümlediklerini görmekteyiz. Zaman içinde oluşan taassubi yaklaşımlar neticesinde mezhepler Kur'ân'ı, kendi fırkalarının dar görüşüleri içine sığdırmaya çalışmışlardır. Mezhepler özellikle Allah'ın zâtı ve sıfatları meselesinde teşbih ve ta'tile giderek, bu probleminin tartışıldığı tarihsel süreçte Allah'ı kendi mutlaklığı, insanı da kendi tabiatı içerisinde değerlendirememiş, Kur'ân'ın mutlak alemle ilgili verdiği bilgi ve kullandığı dili, insanın bilme yeteneği ve sınırını belirlemeden, Allah-insan ilişkisini açıklamaya çalışarak iki uç alana saplanmışlardır.¹⁸⁴

En erken hicrî ikinci yüzyıldan itibaren akâid ilmine girdiği anlaşılan “sıfat” kavramı, ilk olarak İslam'ı savunma adına, gayri İslamî unsurlara karşı kullanıldığı bildirilir.¹⁸⁵ Sıfat ve isim kelimesini âlimler, Allah'ı nitelendirirken sıkça kullanırlar. Bu kelimeyi ilk defa Ebû Hanife'nin *el-Fıkhu'l Ekber* isimli eserinde kullandığı ifade edilse de kimi rivayetler de sıfat terimini ilk kullanan kişinin İbn Küllâb el-Basrî olduğunu belirtmektedir. Eşarî (ö.324/936) İbn Küllâb el-Basrî nin “Allah'ın isimleri, O'nun

¹⁸³ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Feer yay, Ankara, 2009, s. 132

¹⁸⁴ Razi, Fahreddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer, *Esâsu't-Takdîs fi ilmi'l Kelâm (Allah'ın Aşkınlığı)*, çev. İbrahim Coşkun, İz yay, İstanbul, 2006, s. 22

¹⁸⁵ İlyas Çelebi, “Risaleleri ve itikadi Görüşleri ile imam Azam Ebû Hanife”, *İslamî Araştırmalar Dergisi*, XV/1-2 (1974), s. 240

sıfatlarıdır, Allah'ın isimleri ve sıfatları” gibi tabirler kullandığını haber verir.¹⁸⁶ Aynı zamanda “sıfatullah” kelimesini ilk kez kullananın Mutezile olduğukabül edilir. Ne Kur’ân’da ne de sahih sünnet kitaplarında bu tanımlamaya rastlanmaz.¹⁸⁷

Sıfatlar hakkındaki aşırı görüşlerin, ilk defa Hulefa-i Raşidîn’in son dönemlerinde, Abdullah bin Sebe (ö.41/660) ve taraftarlarınca ortaya çıkarıldığı bilinmektedir.¹⁸⁸ İslam düşünce sisteminde Müşebbihe ve Mücessime olarak bilinen fırkaların doğmasına da onlar neden olmuşlardır.¹⁸⁹

Müşebbihe, Allah’ı yaratıklara veya yaratılmış olanları Allah’a benzetme ve ya, bu sonuçları doğurduğu ifade edilen inançları benimseyenleri ifade eder. Müşebbihî düşünce özellikle haberî sıfatları tecsim ve teşbih ederek insanî vasıflarla özdeşleştirmişlerdir. Müşebbihe Allah’ın sıfatlarını insanîleştirirken, Mücessime, Allah’ın bizzat insan gibi eli, gözü, yüzü olduğuna inanarak etten ve kandan bir varlık iddiasında bulunmuştur.¹⁹⁰

Müşebbihenin ortaya çıkışına sebep kabül edilen bazı olaylar ise şunlardır:

Teşbih inancı yahudilerden israiliyât vasıtasıyla İslam’a girmiş, hadisçilerin bir bölümü arasında da kabül görmüştür. Cehmiyye ve Mutezile’nin tenzih düşüncesinde ileri giderek sıfatları nefyetmelerine karşı bazı hadisçilerin, ilâhi sıfatları isbat adına teşbihe düşmesi de sebepler arasında kabül edilir. Şii’ler ve sûfilerden bazılarının lider ve hocalarını yüceltmede gösterdikleri aşırı tutum neticesinde onlara ulûhiyet nisbet etmeleri de,¹⁹¹ bunlar arasında sayılmaktadır.

Müşebbihe’nin zuhûruna ilişkin farklı rivayetlerden birisi de tabiîn’in büyüklerinden Hasan Basri (ö.110/728)’nin Basra’da yaşadığı bir hadisedir. Hasan Basri yıllarca ilmi yaymaya çalışan ve meclisine ileri gelen âlimlerin devam ettiği kimselerdendi. Bir gün meclisine ayak takımı raviler geldi ve yanında anlamsız şeyler konuştular. O da, “Bunları ilim halkasının kenarına atın” dedi. Bu hâdise üzerine onlara

---

¹⁸⁶ Abdulhamit Sinanoğlu, *Kelâm Tarihinde Tanrı Tasavvurları*, Ankara İlâhiyat yay 2005, s. 123; Ayrıca bu yaklaşım Mukâtil b. Süleyman’a ait bir kanaattir. Aynı zamanda Eşarî’nin, Mukâtil’i teşbihle itham eden açıklamaları mevcuttur. Bkz, Mukâtil, *Tefsir’u Mukâtil b. Süleyman*, Haşr, 59/22

¹⁸⁷ Çelik, *Mukâtil b. Süleyman ve Tefsirdeki Metodu*, s. 153

¹⁸⁸ Ebû Mansûr Abdulkahir el Bağdadî, , *el-Fark Beyne’l Fırak*, Dâru’l Marife, Beyrut, s.211,276; Bekir Topaloğlu, , *Kelam İlmi*, Damla yay, 1993 İstanbul, s.197.

¹⁸⁹ Razî, a.g.e, s. 16

¹⁹⁰ Y. Şevki Yavuz, “Müşebbihe”, *DİA*, c. 32, s. 156.

¹⁹¹ Yavuz, a.g.md, c. 32, s. 156.

Haşeviyye denildi. Mücessime ve Müşebbihe gruplarının da bunlardan çıktığı kabûl edilir.¹⁹²

Teşbih ve ta'til düşüncesinin doğuşunda hangisinin varlığı, diğersinin zuhûruna sebep olmuştur, kesin olarak bilinmemektedir. Muasır olan bu akımlardan ta'til (sıfatların nefyi) fikrinin hicrî ikinci yüzyılın başlarında, yabancı din ve fikir akımlarıyla mücadele eden Cehm b. Safvan (ö. 128/745) tarafından ortaya atıldığı kabûl edilse de, aynı fikirlerin Ca'd b. Dirhem (ö. 118/736) tarafından benimsendiği de belirtilmiştir.¹⁹³ Zaman içinde teşbih ve teccimi savunan fırkalar çoğalmış, öğretileri farklılaşmıştır. Biz konunun anlaşılabilirliği açısından bu fırkaların Allah tasavvurlarına ve âyetleri tefsir şekillerinden bazılarına değineceğiz.

Müşebbihî fırkalardan biri, Bey'a bin Sem'an'a nisbet edilen Beyâniyye'dir ki, ezeli ve ebedî olmakla beraber inandığı İlâh'ı insan suretinde, azâları olan bir nur olarak kabûl etmişlerdir. Allah'ın insanlar gibi organları olduğunu, "*O'nun vechinden başka herşey helâk olacaktır*"¹⁹⁴ âyetinden hareketle Allah'ın yüzü haricinde bütün cüzlerinin yok olacağını savunurlar. Bakara 210'uncu âyette "*bulut gölgelerinden gelenler*"¹⁹⁵ ibaresinden kastedilenin, Hz Ali olduğunu, gök gürlemesinin, Ali'nin sesi, şimşegin, onun gülmesi olduğunu kabûl etmişlerdir.¹⁹⁶

Teşbih ve teccimi savunan Sebeiyye, Şia imamları hakkında o kadar ileri gitmişlerdir ki, onları yaratık olma hududundan çıkararak, haklarında ilahi hükümlerle hükümetmişlerdir.¹⁹⁷

Muğire bin Said'e nisbet edilen Muğiriyye fırkası Allah'ı, başında tacı olan, nurdan bir adam şeklinde tasvir etmişlerdir. Onların iddiası, Ma'but'un uzuvları ve hikmet dolu bir karnının olduğudur.¹⁹⁸ Daha sonraki aşırı Şiî fırkalarda bu görüşü sürdürmüşlerdir. Rafizî Müşebbihe fırkalarından Hişam bin Sâlim'in fırkası, Yaratıcı'nın etten ve kandan olmadığını ancak, insan suretinde bembeyaz bir nur

¹⁹² Muhammed Zâhid Kevserî (1371/1952), "Mezheblerin Doğuşuna Bir Bakış", çev. Yrd. Doç. Dr.Seyit Bahçıvan, *Selçuk üniversitesi ilahiyat fakültesi dergisi*, 2001, c. 12, s. 38

¹⁹³ Sinanoğlu, a.g.m, s. 121-123

¹⁹⁴ Kasâs, 28/88

¹⁹⁵ "Onlar bulut gölgeleri içinde Allah'ın azabının ve meleklerin tepelerine inip işin bitmesini mi bekliyorlar? Bütün işler Allah'a dönecektir."

¹⁹⁶ Şerafettin Gölcük, "Beyân b. Sem'an", *DİA*, c. 6, s. 28; Bağdadî, a.g.e, 213, 215

¹⁹⁷ Bağdadî, a.g.e, s 211,276; Fıglalı, Ethem Ruhi, "Abdullah b. Sebe", *DİA*, c. 1, s. 133.

¹⁹⁸ Bağdadî, a.g.e, s. 218,220; Mustafa Öz, "Gâliyye", *DİA*, c.30, s. 376.

olduğunu söylerken, insan gibi beş duyusu, el, göz, burun, kulak ve ağzının olduğunu belirtmiştir.¹⁹⁹

Şia dışında teşbihin sıkı savunucularından biri de Muhammed bin Kerram es-Sicistanî (ö. 256/869)'dir. Muhammed bin Kerram, "Allah'ın zâtı bir, cevheri tektir, O arşa üst tarafından temas eder, bir yerden bir yere intikâl edip, iner-çıkır" görüşlerini savunurken daha sonraları Panteist düşüncede karar kıldığı söylenmektedir.²⁰⁰

Buraya kadar, tarihi süreçte müşebbihî eyilimler gösteren fırkalardan bazılarının, Allah tasavvurlarına dair yaklaşımlarını ortaya koymaya çalıştık. Yukarıda belirttiğimiz gibi Mukâtil b. Süleyman hakkında öne sürülen menfî iddialar ve müsbet düşünceleri de kaynaklardan aldığımız şekliyle artaracağız.

4. MUKÂTİL B. SÜLEYMAN'A İSNAD EDİLEN TEŞBİH İDDİALARI

Mukâtil b. Süleyman hakkında yazılmış bilgiler, okuyanları hayrete düşürecek boyutta birbirini nakzeden malumatlar içermektedir. Mukâtil'in müfessir, muhaddis, kârif, nahiv âlimi olması gibi ortak kanaatlerin dışında, herhangi müşterek bilgiye rastlanmamaktadır. Müfessir itikâdi meselelerde, özellikle Allah'ın sıfatları konusunda ifrat ve tefrite varan eleştirilere mâruz kalmıştır. Mukâtil b. Süleyman'a yöneltilen eleştirilerden en önemlisi, O'nun Müşebbihe'den olması,²⁰¹ hatta Müşebbihe fırkasının kurucusu kabûl edilmesidir. Tezimizin yöntemini belirtirken değindiğimiz gibi, Mukâtil'e dair söylenmiş her bilgiyi aktarmakla yetinip, bu kanaatların sıhhatini, eserlerinde tasrîh etmeye çalışacağız.

Ahmed bin Seyyar el Mervezî, "O Allah hakkında rivayeti caiz olmayan sıfatlardan bahsederdi" demiştir. Suyûtî, Mukâtil'in tefsiri hakkında "Mukâtil aşağı bir mezhebe mensuptu" diyerek Kelbî'nin tefsirini tercih ettiğini bildirir.²⁰² Ebu Hanife, Cehm b. Safvan ve Mukâtil'i birlikte eleştirirken, "Cehm, teşbihi nefyetmede ileri gitti ve ilâhi sıfatların hiçbir şey ifade etmediğini söyledi. Mukâtil de Allah'ı mahlukâtına

---

¹⁹⁹Ebu'l Hasan Eşa'ri, *Makalatü'l İslamiyyin*, Kahire, 1950, c. 1, s. 31; Y. Şevki Yavuz, "Cevâliki", *DİA*, c. 7, s.437

²⁰⁰Sönmez Kutlu, "Muhammed b. Kerram", *DİA*, c. 30, s. 549

²⁰¹ Zehebî, a.g.e, s. 84

²⁰²Suyûtî, a.g.e, c.2, s. 242, 43

benzetti” demiştir.²⁰³ İshak b. İbrahim el Hanzelî, “Horasandan üç kişi çıktı ki bid’at ve yalancılıkta bunların benzeri yoktur. Cehm b. Safvan, Mukâtil bin Süleyman ve Ömer b. Subh’dur” der.²⁰⁴ Ebû Yûsuf, “ Horasan’da iki sınıf vardır ki yeryüzünde onlardan daha fazla buğzettiğim kimse yoktur. Bunlar Mukâtiliyye ve Cehmiyyedir”²⁰⁵ sözüyle Mukâtil’e nisbetle ortaya çıkan, Mukâtiliyye mezhebinin varlığından duyduğu rahatsızlığı ifade eder. Kaynaklar Mukâtil’e isnad edilen bu iddialar sebebiyle ileri boyutlarda kin güdenlerin haberlerini de aktarır. Harice b. Mus’ab “Cehm ve Mukâtil bize göre fâsık ve fâcirdir. Hiçbir yahudi veya zimmînin kanı helâl değildir. Ancak kimsenin görmediği yerde Mukâtil’i ele geçirsem onu öldürürdüm” demiştir.²⁰⁶ Mukâtil hadis ilminde sika değildir. Metruku’l-hadiskabûl edilir.²⁰⁷ Müşebbihe’ye kâil olduğu için ta’n edilmektedir.²⁰⁸ İbnü’n-Nedim, Mukâtil’in Zeydiyye’den olduğunu zikretmektedir.²⁰⁹ Massignon ise "O, hukuken Zeydî, akide yönünden ise aşırı derecede Cehm'e hasım idi"²¹⁰ demektedir. Kasım ibn Ahmed, “İbrahim el-Harbî, Mukâtil’in kitaplarını benden alır mütalaa ederdi. Bir gün ona ‘Ey Ebâ Ishâk, insanların Mukâtile ta’n etmelerindeki sebep nedir? diye sorduğumda, Mukâtil’e hasedleri yüzündendir, dediğini nakletmektedir.”²¹¹ İbrahim el-Harbi'den nakledilen bir haberde, Mukâtil’in, nasın tefsirini topladığını ve sema olmaksızın onları naklettiğini beyan etmektedir.²¹²

Massignon “Yahudi ve Hristiyan kaynaklarına başvurmakta cesaret gösteren ve hakikatte Kur’ân tefsirinin belirli kaidelerini bir şekil altında ilk defa toplayan Mukâtil, Mücahid ve Dahhâk vasıtası ile İbn Abbas’ın talebesi idi” demektedir. İbn Hibban, Mukâtil hakkında “Kur’ân ilmini Yahudi ve nasâradan alır ve onların kitaplarına

²⁰³ Şehâbüddîn Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalanî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, Dâru’l İhyâi’t Tûrâsi’l Arabî, Beyrut, 1993, c. 5, s. 524

²⁰⁴ İbn Hacer, a.g.e,c. 5, s. 524

²⁰⁵ İbn Hacer, a.g.e, c. 5, s. 524

²⁰⁶ İbn Hacer, a.g.e, c. 5, s. 524

²⁰⁷ Hayrettin Zirikli, *el-A’lâm*, c. 7, s. 281

²⁰⁸ Zehebî, a.g.e, s. 84; İbn Hacer, a.g.e, c. 5, s. 523

²⁰⁹ Mehmet Ünal makalesinde Mukâtil’in Zeydiyye’den olduğunu tefsirinde de Şii söylemler bulunduğunu zikrederken, Tefsîrû Mukâtil b. Süleyman’da Ankebut 5. âyetin izahında Ehli Beyt’den Ali b. ebi Talib, Hamza, Cafer, Abbas’ın isimlerini verip diğer altı kişinin ismini zikretmemiştir. Halbu ki bunların içinde Peygamber’in azatlı köleleri dahi vardır. Enfâl 25. âyette de yine farklı bir terceme dikkât çeker. Bkz. Mehmet Ünal, “Zeydiyye’nin Kur’ân Tasavvuru ve Tefsir Dinamiklerine Dair” *İslami İlimler Dergisi*, Yıl. 5, say, 1, Bahar 2010, s 175-197.

²¹⁰ Mizzi, *Tehzîbü’l Kemâl*, c. 28, s. 437

²¹¹ İbn Hacer, a.g.e, c. 5, s. 523; Mizzi, a.g.e, c. 28, s. 437; Bu rivâyet, Mukâtil’in aleyhinde söylenenler bakımından ehemmiyetlidir.

²¹² İbn Hacer, a.g.e,c. 5, s. 524

muvâfık kılarıdı. Kendisi Müşebbihe'den idi, Allah'ı mahlûkâta benzetirdi"²¹³ demekte, İbrahim el-Harbi de, ondan tefsirine hiç bir şey almadığını söylemektedir. İbn Hammad, "Süfyan ibn Uyeyne'nin yanında, Mukâtil'in kitabını gördüm ve ona, 'Ey Ebâ Muhammed tefsirde Mukâtil'den mi rivayet ediyorsun?' dediğimde "Hayır, ondan yardım ve delil talep ediyorum" dedi.²¹⁴

Cerrahoğlu hocanın Mukâtil'e dair bilgileri makalesinden alıntı yaparak, aktarmak istedik;

Ahmet b. Hanbel'e, Mukâtil'den sorulduğunda, onun kitabları vardır, onları ben ancak Kur'ân ilmi hakkında uygun görürüm, der. Bu ifadeden anlaşılıyor ki Ahmet b. Hanbel onun tefsir yönünü kabûl etmektedir. Ebu'l-Raris el-Cuzicâni, İmam eş-Şafî (ö. 204/821)'den naklen, bütün insanlar şu üç kimsenin iyâlidir. Tefsir de Mukâtil, şiirde Zübeyr b. Ebi Sülma, kelâmda Ebu Hanife." Mis'ar, Hammad b. Amr'a, Mukâtil'i kastederek, şu adamı nasıl bilirsin dediğinde, onun ilmi bana gelmemiş olsaydı onu bilemezdim, dediğini Süfyan işitir. Ali b. Huseyn el-Vakîd, bir adam Mukâtil'in tefsirinden bir cüzle Abdullah'a geldi, Abdullah onu aldı. Bir müddet sonra ona ya Eba Abdîrrahman onu nasıl buldun denilince, eğer onun isnadı olsaydı, ilimden birşeyler olabilirdi, dediğini nakleder. Demek ki tefsiri bizâtihi beğenilmekte, isnadın bulunmaması tenkid edilmektedir. Abbad b. Kesir, Yahya b. Şibl'e'den 'Mukâtil'den seni men eden nedir diye sorduğumda', belde ehlinin onu kerih gördüğünü söyledim. Bunun üzerine bana, O'nu kerih görmesinler, Allah'ın kitabını ondan daha iyi bilen kalmadı, demiştir.²¹⁵

Şehristânî (ö. 548/1153), Mukâtil'i mütekaddim Selef içinde değerlendirirken şu açıklamada bulunmuştur; "Ahmet b. Hanbel, Dâvut b. Ali el İsfehâni ve Selef'ten bir gurup Malik b. Enes ve Mukâtil b. Süleyman gibi ashâbu'l-hadisten ilk Selef'in metodu üzere devam edip, doğru yola ulaştılar."²¹⁶ Görüldüğü gibi Mukâtil'in ismi onu zemmeden kişilerle birlikte de zikredilmektedir.

Tarih boyunca gerek sosyal gerekse dinî ve siyasî gelişmeler doğrultusunda toplumlarda öne çıkan bazı şahısların görüşleri ve icraatları, bir yandan sempati toplarken diğer taraftan eleştiri ve husûmete sebep olup, hizipleşmeleri beraberinde getirmiştir. Kur'ân'da da ifade edildiği gibi²¹⁷ her hizip, yegâne doğru yolun kendi mezhep, tarikât veya cemaatleri olduğu inançları ile mücadelelerini sürdürmüştür. Bu

²¹³ Cerrahoğlu, *Tefsirde Mukâtil b. Süleyman ve Eserleri*, s. 5

²¹⁴ Mizzi, a.g.e, c. 28, s. 437.

²¹⁵ Cerrahoğlu, a.g.m, s. 6.

²¹⁶ Ebû'l Feth Muhammed b. Abdülkerim Şehristânî, *Milel ve Nihal, (Dinler, Mezhepler ve Felsefeler Tarihi)* çev. Mustafa Öz, Litera yay, İstanbul 2008, s. 99.

²¹⁷ Rûm, 30/32.

tutum asr-ı saadetin fikrî sadeliği ve samimiyetinin yerini, karmaşanın ve mezhepçiliğin almasına sebep olmuştur.

İslam tarih ve ilimlerinde söz sahibi sahabe ve tabiinden birçok ulema, yukarıda bahsi geçen dini, siyasî gelişmelerden nasiplenip menfî yorumlara maruz kalmışlardır. Tefsir tarihi ve rivayetleri açısından büyük önem arzeden İbn Abbas ve tariklerinden en sağlam kabûl edilenler dahi bu ithamlara maruz kalmışlardır.

İbn Abbas'ın talabesi ve en sağlam tariki, **Mücahid ibn Cebr (ö.103/721)** için Süfyan es-Sevri, “Mücahid'den gelen tefsir kifâyet eder” demektedir. Onun ehli kitaptan bazı şeyler sorduğu, bu bakımdan tefsirinden çekinmek lazım geldiği de söylenir. Ebû Bekr İbn Ayyaş, Mücahid'in tefsirinden niçin çekindiklerini A'meş'ten sordum; cevaben O, ehli kitaptan soruyordu dedi.²¹⁸

Tefsirin önemli ravîlerinden **İkrime mevlâ İbn Abbas (ö.107 /725)**'ın, leh ve aleyhinde de pekçok haberler vardır. Eş-Şa'bi, Allah'ın kitabını İkrime'den başka iyi bilen kalmadığını söylerken, onun yalancı olduğunu iddia edenler olmuştur. Said ibn Müseyyeb'in İkrime'yi sevmediğini, hâlbuki İbn Ebi Zî'b, Ahmedibn Hanbel, Yahyâ İbn Main'in onu mevsûk kabûl ettiklerini görmekteyiz. Said ibn Cübeyr, İkrime'yi tefsirde kendisinden daha üstün görmüştür. İkrime'nin “İbn Abbas bana Kur'ân ve sünneti öğretirdi” ve “Ben iki levha arasındaki Kur'ân'ı tefsir ettim” ifadeleri ve Said ibn Cübeyr'in onu medhetmesi, ayrıca İkrime'nin tefsir sahasındaki ehemmiyetini gösterir. **Atiyye el-Avfî (ö.111 /729)**, ondan, İbn Ebi hâtim ve Taberî nakillerde bulunmuşlarsa da, o zayıf kabûl edilir. Buna rağmen, el-Avfî'nin haberlerini Tirmizî “hasen” olarak göstermeye çalışmıştır. Abdullah b. Abbas'ın tefsir rivayetlerinde ehli kitaptan sorması onu zan altında bırakmıştır. İbn Abbas rivayetlerinin dikkatle alınması gerekliliği, dolayısıyla sıhhatinin şüphe uyandırdığını zihinlerde çağrıştırmaktadır.²¹⁹ Halbu ki İbn Abbas, rivayet geleneğinin en önemli isimlerinden birisi hatta ilkidir. Cerrahoğlu hocanın da belirttiği gibi, Zemahşerî Yusuf suresi 110. âyetin tefsirinde “Şu haberin İbn Abbas'tan gelişi sahih ise” diyerek ravînin sıhhatini eleştirmiştir. Şâfiî'nin “İbn Abbas'tan bize yüz civarında hadisten başka bir şey gelmemiştir” düşüncesini de belirten Cerrahoğlu, İbn Abbas rivayetlerinin büyük çoğunluğunun şüpheli olduğu yorumunu yapmıştır. Rivayet tefsirlerinde birliğin bulunmadığını değerlendirirken bu

²¹⁸Cerrahoğlu, *Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller*, s. 107

²¹⁹Ahmed b.Mustafa Taşköprüzade, *Miftâhü's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mavduât'il-Ulûm*, Kahire 1968, s. 56, 57

sorunu, haberlerin farklı sahabelerden çeşitli şekillerde rivayet edilmesi gerçeğine dayandırmaktadır.²²⁰

Rivayet tefsirinin öncülerinden kabûl edilen **Taberî** dâhi, Şii'likle (teşeyyu') itham edilmiştir. Halbu ki Taberî'nin Selef akîdesini benimsediği çağdaş araştırmacıların ortak kanaatıdır. Müteahhir dönem Selef âlimlerinin referans kaynaklarından biridir. Ehlî Sünnet ve Selefliğin sıkı savunucusu olan Taberî, Hanbelî'ler tarafından çeşitli zulümlere uğramıştır. Zehebî (ö. 728/1328) gibi Selefî-Hanbelî bir âlim dâhi Taberî hakkında “ Fîhi teşeyyuu'n kalîl” ifadesini kullanmıştır.²²¹

---

²²⁰ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, s. 85.

²²¹ Mustafa Öztürk, *Taberî'nin Tefsir Anlayışında Selefîlik ve İlmî Zahirîlik*, Tebliğ, s. 19,20.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUKÂTİL B. SÜLEYMAN'IN ESERLERİNDE MUHKEMÂT VE MÜTEŞÂBİHÂT

1. MUKÂTİL B. SÜLEYMAN'IN MUHKEM ve MÜTEŞÂBİH ANLAYIŞI

Muhkem ve müteşâbih kavramlarının anlam içerikleri ve neleri kapsadığı meselesini yukarıda izah etmeye çalıştık. Mukâtil b. Süleyman'ın eserleri ışığında bu kavramlara atfedilen mânâları, Â-li İmran 3/7 ve Bakara 2/1 bağlamında incelediğimizde müfessirin muhkem ve müteşâbihi belli sınırlarla birbirinden ayırdığını görüyoruz.

Mukâtil'e göre Kur'ân'ın *muhkem* olan kısmı, 'kendisiyle amel edilen' kısmıdır.²²² Muhammed suresinde geçen "muhkem" kelimesine de "helâl ve haram" anlamlarını vererek bu kanaatini pekiştirmektedir.²²³ Muhkemât, Â-li İmrân 3/7. âyette "*Kitab'ın aslı/esası (ümmü'l-Kitâb)*" olarak nitelendirilmiştir. Müfesssir Kur'ân'ın, muhkem kabûl edilen kısımlarının "ümmü'l Kitâb" ismiyle tanımlanmasının sebebini, Hz Âdem'den itibaren gönderilen peygamberlerin tamamına emredilen hükümleri kapsamı, dolayısıyla ilâhi kitaplarda zikredilen ortak emirler olması ilkesine bağlamaktadır.²²⁴

Mukâtil'in, muhkemkabûl ettiği konuları içeren âyetler, En'âm 6/151-153'de ifâde edilmiştir.²²⁵ Söz konusu âyetlerin meâli şu şekildedir:

"De ki: Gelin, Rabbinizin size haram kıldığı şeyleri okuyayım: O'na hiçbir şeyi ortak koşmayın, ana babaya iyilik edin. Fakirlik korkusuyla çocuklarınızı öldürmeyin; sizi de onları da biz besliyoruz. Fuhşun açığına da, gizlisine de yaklaşmayın. Haksız yere Allah'ın yasakladığı cana kıymayın. Düşünesiniz diye Allah size bunları emretmiştir. Rüşd çağına erişinceye kadar, yetimin malına sadece en iyi tutumla

²²² Mukâtil, *Tefsîr'u Mukâtil b. Süleyman*, c. 1, s. 157; Bu görüşü, Mukâtil'den önce İbn Abbas (ö. 68/687), Dahhâk (ö.105/723) ve Katâde (ö. 117/735)'de benimsemişlerdir.

²²³ Mukâtil, *Tefsîr'u Mukâtil b. Süleyman*, Muhammed, 47/20

²²⁴ Mukâtil, a.g.e, c.1, s.157.

²²⁵ Muhkem kabûl edilen bu âyetler aynı zamanda medenî âyetlerdir. Bkz. Mukâtil, *Tefsîr'u Mukâtil b. Süleyman*, c. 1, s. 335

yaklaşın. Ölçü ve tartıyı adaletle yapın. Biz herkese ancak gücünün yettiği kadarını yükleriz. Konuştuğumuz zaman, yakınlarınızın aleyhine dahi olsa adaletli ve doğru konuşun. Allah'a verdiğiniz sözü tutun. İşte Allah size, iyice düşünesiniz diye bunları emretti. Şüphesiz bu benim dosdoğru yolumdur. Buna uyun; başka yollara uymayın, zira o yollar sizi Allah'ın yolundan ayırır. İşte sakınmanız için Allah size bunları emretmiştir.”

Ayrıca müfessir, Bakara sûresi“ الم ” âyetinin tefsirinde demuhkem âyetlere örnek olarak En'âm, 6/151-153 zikretmektedir. Bahsi geçen âyetler, hiçbir şekilde neshe uğramamıştır.²²⁶ Diğer kutsal kitaplarda da bu âyetlerin hükmünü ilga eden emirler bulunmamaktadır. Mukâtil, bu ilkelerin bütün insanlığı kapsadığını belirtir.²²⁷

Müfessir Bakara suresi 2/1 ve Â-li İmran suresi 3/7 âyetlerinin nuzûl sebepleri olarak şu hâdiseyi aktarır: Medine yahudilerinden Ebû Yâsir b. Ahtab Bakara sûresinin ilk beş âyetini duyunca, kardeşi Cüdeyy b. Ahtab'a “Ben Muhammed'den, Allah'ın Mûsâ b. İmrân'a indirdiği bazı sözler işittim.” demiş; bunun üzerine kardeşi Cüdeyy de ona, O'nun durumundan emin olmadıkça acele etmemesini tembih etmiştir.²²⁸ Ebû Yâsir, Cüdeyy b. Ahtab, Ka'b b. el Eşref, Ka'b b. Esîd, Malik b. ed-Dayf, Huyey b. Ahtab, şair Sa'îd b. Amr, Ebû Lübâbe b. Amr ve Yahudilerin reisleri Nebi'nin yanına gelmişler, Cüdeyy, daha önce kardeşinin duyduğunu söylediği Bakara sûresinin ilk beş âyetini Hz. Peygamber'e tekrar okutmuş, sonra da şunları söylemiştir: “Bu âyetlerdeki ‘Elif, Lâm, Mîm, Bu kitap, kendisinde şüpheolmayan, (gayba inanan, namazı kılan ve kendilerine rızık olarak verdiklerimizden infâkta bulunan) *muttakîler için hidâyet kaynağıolan bir kitaptır*’ kısmı, bizden bahsetmektedir. Devamındaki ‘(o *muttakîler*) *sana indirilene iman ederler*’ kısmında bahsedilen de, senin kitabın (Kur'ân)'dır. ‘(O *muttakîler*), *senden önce indirilene de iman ederler*’ kısmında bahsedilen ise bizim kitabımız Tevrat'tır. ‘*Onlar Rablerinden gelen bir hidâyet üzeredirler ve onlar kurtuluşa erenlerdir*’ kısmında sizinle (müslümanlarla) ilgilidir. Siz, hem size, hem de bize indirilene ve aynı şekilde cennet ve cehenneme iman ediyorsunuz. Dolayısıyla bu âyetlerden ikisi bizim hakkımızda, ikisi de sizin hakkınızdadır.”²²⁹ Daha sonra Cüdeyy, Hz. Peygamber'den, bu âyetlerin kendisinegökten/Allah katından indiğine dair yemin

²²⁶ Mukâtil, *Tefsîr'u Mukâtil b. Süleyman*, c. 1, s. 31.

²²⁷ Mukâtil, a.g.e, c. 1, s. 377-378.

²²⁸ Mukâtil, a.g.e, c. 1, s. 29.

²²⁹ Mukâtil, a.g.e, c. 1, s. 29.

etmesini istemiş, O da bu konuda yemin etmiştir. Bunun üzerine Cüdeyy, Hz. Peygamber'e: "Eğer gerçekten doğru söylüyorsan siz (müslümanlar) 71 yıl hüküm süreceksiniz. Zira Yüce Allah, İsrailoğulları içerisinde, her birisi senin ümmetini haber veren tam bin nebi görevlendirmiştir. Sen şimdi bunu haber verene kadar bu peygamberler, sizin kaç yıl hüküm süreceğinizi haber vermemişlerdir." Fakat yahudi Cüdeyy, bunun hemen ardından eski inkârcılığına geridönüp, beraberindeki Yahudilere: "Ümmetinin hâkimiyeti 71 yıl sürecek olan bir peygambere nasıl uyarız!" demiştir. Bunun üzerine orada bulunan Hz. Ömer, Cüdeyy'e Hz. Peygamber'in ümmetinin hâkimiyetinin bu kadar süreceğisonucuna nereden vardığını sormuş; o da "الم" kelimesinin Ebced hesabıyla 71 ettiğini söylemiştir. Hz. Peygamber'in bu cevaba gülümsemesi üzerine Cüdeyy, "Bunun dışında (bu tarzda âyetler) var mı?" diye sormuş; Hz. Peygamber de ona "المص" ile başlayan A'râf sûresinin baş tarafını okumuştur. Bu sefer Cüdeyy, "Bu ilkinden daha büyük; eğer söylediklerinde doğruysan, 232 yıl hüküm süreceksiniz!" demiştir. Akabinde Cüdeyy tekrar Hz. Peygamber'e, kendisine inen âyetler arasında bunların dışındabenzar ifadelerin bulunup bulunmadığını sormuş; o da "الر" ile başlayan Hûd sûresinin ilk âyetlerini okumuştur. Bu sefer de Cüdeyy, "Bu ilkinden de, ikincisinden de daha büyük; eğer sözünde doğruysan, 463 yıl hüküm süreceksiniz! Allah'tan kork ve sadece doğruyu söyle; bundan başka var mı?" demiş; Hz. Peygamber "الم" ile başlayan Ra'd sûresinin başını okumuştur. Bunun üzerine yine Cüdeyy, "Eğer sözünde doğruysan, 734 yıl hüküm süreceksiniz!" demiştir.²³⁰ Peygamber ve yahudilerin karşılıklı konuşmaları neticesinde Cüdeyy, kafasının çok karıştığını ve neye tabî olacaklarını bilemediklerini söyleyerek diğer yahudilerle birlikte Peygamberin tebliğini tutarsız görmüş ve birçok bahane ile inkârını ortaya koyarak uzaklaşmışlardır.

Mukâtil b. Süleyman müteşâbihi, yahudilerin Peygamber'e sordukları sorular doğrultusunda verilen cevapları içeren, Bakara, A'raf, Hûd, Râd surelerinin ilk âyetleri olarak kabûl etmiştir. Çünkü yahudiler bu âyetler sebebiyle şüpheye kapılmış ve te'vile kalkışmışlardır.²³¹ İnkârlarının nedeni de bu âyetlerin peşine düşmeleridir. Dolayısıyla Kur'ân'ın zemmettiği te'vil budur,²³² kalplerinde eğrilik olan kişiler de

²³⁰ Mukâtil, a.g.e, c. 1, s. 29.

²³¹ Tezimizizin ilerleyen bölümlerinde huruf-u mukattaa konusu teferruatlı bir şekilde anlatılacaktır.

²³² Mukâtil, *Tefsir'ü Hamse Mie Aye*'de muhkem âyetlere işaret ederken, En'am 151,153. zikreder, bkz, Mukâtil, *Ahkâm Âyetleri Tefsiri*, s.313,314.

bunlardır.²³³ Ayrıca Mukâtil'e göre, Â-li İmrân 3/7. âyette geçen “*müteşâbih ifadelerin te'vilini sadece Allah'ın bildiği*” ifadesi “İslâm ümmetinin hâkimiyetinin ne kadar süreğinin yalnızca Allah tarafından bilindiği” anlamına da gelmektedir.²³⁴ *El Eşbah ve'n-Nezâir fi'l Kur'ân'il-Kerîm*'de te'vilin tanımları arasında “İslâm ümmetinin hâkimiyet süresi” seçeneği de bulunmaktadır.²³⁵ Müellife göre, âyetin devamında bahsedilen, dinde derinleşmiş olanlar ve müteşâbih âyetlere iman edenler, “Biz, hem bu Kur'ân'ın Allah katından olduğuna iman ettik, hem de İslâm ümmetinin hâkimiyetinin kaç sene süreği konusunda Allah katındaki bilgiye iman ettik” diyen, Abdullah b. Selâm ve İslâm'ı kabûl eden yahudi âlimleridir.²³⁶

Mukâtil'in muhkem, müteşâbih ve te'vil kavramlarına yüklediği manayı eserlerinden hareketle izah etmeye çalıştık. Tefsir âlimlerinin ilk dönemlerden günümüze kadar çeşitli tanımlar altında muhkem-müteşâbih kavram çiftini değerlendirdikleri gördük. Bu yaklaşımlardan hareketle müfessirin müteşâbih kabûl edilen âyetleri nasıl tefsir ettiğini inceleyeceğiz.

2. MUKÂTİL B. SÜLEYMAN'IN TEFSİR'U MUKÂTİL B. SÜLEYMAN'DA MÜTEŞÂBİH KABÛL EDİLEN ÂYETLERE YAKLAŞIMLARI

İlahî kelâm kendi ifadeleri ile onu düşünmemiz ve akletmemizi emreder. Birçok âyet, çelişkiden uzak, insanların anlayıp ders alacakları, onlara rehberlik edecek ve aradıkları hidâyet yolunun kılavuzu olarak Kur'ân'ı göstermektedir. “*Kur'ân'ı düşünmüyorlar mı? Yoksa kalpleriniz üzerinde kilitler mi var?*”²³⁷ Kur'ân, üzerinde düşünülmeyi ve anlaşılmayı murad etmektedir. “*Biz kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık*”²³⁸ “*O takva sahipleri için bir hidâyettir*”²³⁹ “*Size Allah'dan bir nur ve apaçık bir kitap geldi*”²⁴⁰ “*...Herşeyi açıklayan bir kitap olarak*”²⁴¹ âyetlerinde belirtildiği gibi.

²³³Mukâtil, *Tefsîr'u Mukâtil b. Süleyman*, c. 1, s. 30,31.

²³⁴Mukâtil, *Tefsîr'u Mukâtil b. Süleyman*, c. 1, s. 31

²³⁵Mukâtil, *Kur'an Terimleri Sözlüğü*, s. 163.

²³⁶Mukâtil, *Tefsîr'u Mukâtil b. Süleyman*, c. 1, s. 31, 158

²³⁷Muhammed, 47/24

²³⁸En'am, 6/38

²³⁹Bakara, 2 /2

²⁴⁰Maide, 5/15

Bu beyanlar Kur'ân'ın muhatabı insanı, onu anlama ve yaşama gayretine sevketmiştir. Ancak sınırları mahdut, sonlu bir varlık olan insanın mukayyet akli ile sonsuz/mutlak bir varlığın (Allah) muhayyilesi pek mümkün görünmemektedir. İnsan için gaybî olan cennet, cehennem, hesap, mizan gibi âhirete dair kavramlar da bu bilinmezlikler içindedir. İnsan ve gabya ait bu kavramlar farklı âlemlerin varlık sorunları gibi algılansa da, problem varlık sorunundan öte, dil sorunu gibi görünmektedir. Yani problem sonsuz yaratıcının sonlu lisanla ifade edilmeye çalışılmasıdır.

Tanrı ve metafizik âlem ile insan ve fizikî varlıklar arasındaki ontolojik farklar, kutsal metinlerin mecâzî mânâda mı, gerçek mânâda mı anlaşılacağı gibi meseleler, antropomorfist yaklaşımları doğurmuştur.²⁴² Problemin çözümü için farklı yollara başvurulmuştur. Bunlardan ilki, insana atfedilen kavramlarla Tanrı'ya atfedilenler arasında önemli bir fark bulunmadığı ilkesinden hareketle ortaya çıkan, "aşırı antropomorfizm"dir. Bunun zıddı olan görüş ise, Tanrı hakkındaki konuşmaları anlamsız gören yaklaşımdır ki bu görüş çağdaş mantıkçı pozitivistler arasında belli bir süre yaygın bir şekilde kabûl görmüştür. Üçüncü yaklaşım daha çok ilahî kitapların genel anlatım uslûbuyla örtüşen, "Tanrı hakkında konuşulabilir, ancak böyle bir konuşmanın imkânı oldukça sınırlıdır" düşüncesinden oluşmaktadır. Bu yaklaşımda da antropomorfizmden tamamen vazgeçilmemiş fakat bu alan oldukça sınırlı tutulmuştur.²⁴³

Farklı boyutlara ait kavramların izahları, teşbihleri zorunlu kılmuştur. Çünkü teşbihler, uzak mânâyı yakın kılan, varılmak istenen neticeye daha çabuk ulaşılmasını sağlayan sanatlardır. Hiç kuşkusuz Kur'ân'da, teşbihli anlatımın varlığı Kur'ân'ın Arap diliyle inmiş olmasının bir sonucudur. Yoksa Kur'ân, hitap ettiği toplumun anlayışının ötesinde bir takım şifreler vemuammâlar içermemektedir. Teşbih, Arap kelâmının en değerli anlatım biçimlerinden bir tanesidir. Suyûtî'nin (ö. 911/1505) naklettiğine göre dil âlimlerinden Müberred (ö. 286/899), "*Arap kelâmının büyük bir kısmının*

---

²⁴¹Nahl, 16/89

²⁴² Rahman Harbi, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Teşbihî Dil*, Yüksek Lisans Tezi, Rize Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı, 2010. s. 92, 105.

²⁴³ Geniş bilgi için, bkz, Aydın, Mehmet S, *Tanrı-Ahlak İlişkisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1991, s. 153-155.

teşbiholduğunu söyleyen kimse hata yapmış sayılmaz” demiştir.²⁴⁴ Zerkeşî (ö.794/1391) teşbihin, “Bir şeyi, kendi vasfını taşıyan başka bir şeye ilhak etmek” olduğunu söylerken, farklı tanımlar arasında şunu da zikretmiştir: “Bir şeye ait vasıfların birinde, iki şeyin müşterek olduğunu göstermektir. Güzel kokunun miskde, ışığın ayda, parlaticı bir aydınlığın güneşte bulunduğunu göstermek gibi.”²⁴⁵ Bu ise izâfî bir hüküm olup sadece iki şey arasında olur. İstiâre ve kinâye olmaksızın, aralarında maddi ve mânevi bir münasebet bulunan iki şeyi birbirine benzetmek “teşbih” adını alır. Başka bir ifadeyle, söze güç vermek için aralarında ortak nitelikler, benzerlikler bulunan iki şeyden birini, diğeri gibi gösterme sanatıdır. Örneğin Allah (c.c), kıyamet gününde insanların hallerini haber verirken şöyle buyurmuştur: “*O gün insanlar yayılmışuçuşan kelebekler gibi olacak.*”²⁴⁶Başka bir âyette de “*Sanki etrafa yayılmış çekirge sürüsü gibi bakışları perişan (utançtan yere bakar) bir halde kabirlerden çıkarlar*”²⁴⁷ “(Ne var ki bunlardan sonra yine kalpleriniz katılaştı. Artık kalpleriniz taş gibi; hâtta daha da katıdır...”²⁴⁸ Kur’ân’ı Kerim incelendiğinde kullandığı uslûbun teşbih ve mecazlarla örülü olması dikkâtleri çekmektedir. “... *Nihâyet Allah, binalarına temellerinden geldide tavan üstlerinde üzerlerine çöktü* (tavan üstlerinden üzerlerine çöktü)...”²⁴⁹ “*Topluca Allah’ın ipine (dinine) sarılın ve ayrılmayın...*”²⁵⁰ “...*Mü’minlere kanadını indir* (yumuşak ol, onlara sert davranma)”²⁵¹“*Sana tâbi olan mü’minlere kanadını indir* (onlara karşı yumuşak davran.)”²⁵² “*O gözlerimizle akıyordu* (gemi Allah’ın gözetimi altında akıp gidiyordu...)”²⁵³ Görüldüğü gibi âyetlerde olaylar, mecâzi anlatımlarla resmedilmiştir.

Nur suresinde “*O göklerin ve yerin nurudur*”²⁵⁴ ifadesi geçmektedir. Akıllı her insan açık bir şekilde bilir ki âlemin yaratıcısı yere göğe yayılan bir ışık değildir. O nur güneşten, aydan ve ateşten yayılan bir nur da değildir. Bu cümleyi okuyan her akıllı selîm

²⁴⁴Muhammed Aydın, “Kur’ân’da Teşbihli Anlatım Üslûbu”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 / 2001, s. 87, 3. dipnot.

²⁴⁵ Aydın, a.g.m, 8. dipnot

²⁴⁶ Kâria, 101/4.

²⁴⁷ Kamer, 54/7.

²⁴⁸ Bakara, 2/74

²⁴⁹Mukâtil, *Tefsîr’u Mukâtil b. Süleyman*, Nahl, 16/26, c. 2, s. 217

²⁵⁰Mukâtil, a.g.e, Â-li İmran, 3/103, c. 1, s. 184

²⁵¹Mukâtil, a.g.e,Hicr, 15/88, c. 2, s. 210

²⁵²Mukâtil, a.g.e, Şuarâ, 26/215, c. 2, s. 466

²⁵³Mukâtil, a.g.e, Kamer, 54/14, c. 3, s. 297

²⁵⁴Nur, 24/35,

Allah'ın göklerin ve yerin aydınlatıcısı, nurlandırıcısı mânâsında kullanıldığını idrâk ederek semavât ve yer ehlinin yol göstericisi olduğunu bilir. Yada O, gökleri ve yeri ıslah edendir, düzene koyandır şeklinde anlar.²⁵⁵ Başka bir âyette Allah "... *Ve sizin için yumuşak başlı hayvanlardan sekizer çift indirdik*"²⁵⁶ buyurur ki hayvanların gökten yere inmeyeceği mâlumdur.²⁵⁷ Bu anlatım tarzı gerek Arap dilinin o günkü kullanım şekliyle gerekse ilâhî kitapların genel uslûplarıyla izah edilebilir. Her ne kadar antropomorfize sebep olacağı endişesi duyulsa da "...*Kim Allah'a sarılırsa (Allah'ın himayesine girip O'na güvenirse) sırât-ı müstakîme (İslam dinine) iletilir.*"²⁵⁸ âyeti ve benzer ifadeler Kurân'ın sıkça başvurduğu bir uslûptur.

Teşbihe dair kaydettiğimiz bu bilgiler milletlerin duygu ve düşünce dünyalarını ifade etmede kullandıkları yöntemleri, iyi tahlil etmemiz açısından önemlidir. Vahyin uslûbu bu hitabın ilk muhatapları açısından ne kadar önemli ise bugün onu anlama gayreti içinde ki bizler için de o kadar ehemmiyetlidir. Vahyin anlaşılabilirlik seviyesinin ve muhatap kitlenin farklılıkları onu, müphem ve muğlâk kılarken, soyutun somutla ifade edilmesi, kelime ve tanım yetersizliği, izahları insânî algılamaya yaklaştırmak adına teşbihlere, misallere, mecazlara sürüklemiştir. Böylece gayb âleminin mücerret anlatımları, duyular âleminin ifadelerine bürünerek müşahhas kılınmıştır.

Muğayyebâtın müteşâbihât kapsamında değerlendirilmesi hasebiyle, Mukâtil b. Süleyman'ın Kur'ân'da geçen "*sana ne bildirdi?*" buyrularda hakkında sorulan her hususun, Allah Teâlâ tarafından Nebi'ye haber verilmiş olduğunu; Kur'ân'da "*nerden bileceksin?*" buyrularda hakkında sorulan her hususun ise, Nebi'ye bildirilmemiş olaylar arasında bulunduğunu belirterek, âdetâ müteşâbih âyetlerin tefsirinde nelere dikkat edilmesi gerekliliğinin ip uçlarını vermektedir. "*Nerden bileceksin, belkide saat yakındır.*"²⁵⁹ âyetinde belirtildiği gibi.

---

²⁵⁵Er-Razî, *Allah'ın Aşkınılığı*, s. 102

²⁵⁶Mukâtil, *Tefsîr'u Mukâtil b. Süleyman*, Zümer, 39/6, c. 3, s. 127

²⁵⁷Er-Razî, a.g.e,s. 102

²⁵⁸Mukâtil, a.g.e, Â-li İmran, 3/101, c. 1, s. 183

²⁵⁹Mukâtil, a.g.e, Ahzâb, 33/63, c. 3, s. 56; Kâria, 101/3, c. 3, s. 512

2. 1. Hurûf-u Mukattaa İle İlgili Anlayışı ve Yorumları

Kur'ân müteşâbihâtı denildiğinde akla ilk gelen “hurûf-u mukattaa”dır. Kur'ân'ın 29 suresinin başında yer alan bu harfler zâhiren bir mânâ içermemelerinden ötürü “hakîki müteşâbih” kabûl edilmiştir. Heca harfleri de denilen bu harflerin müstakil âyet olup olmaması ve anlamlarının bilinip bilinemeyeceği gibi meseleler, ulemanın ihtilâfına sebep olmuştur. Mukâtil b. Süleyman Bakara suresi 1. ve Â-li İmran suresi 7. âyetlerinin nuzûl sebeplerini zikrederken yer verdiği bilgilerde “*Elif-Lâm-Mîm*” Bakara suresi, “*Elif-Lâm-Mîm-Sâd*” A'raf suresi, “*Elif-Lâm-Mîm-Râ*” Ra'd suresi, “*Elif-Lâm-Râ*” Hud suresi âyetlerini müteşâbih kabûl etmiştir. Tefsirinde de bu harfleri te'vil etmediğini görmekteyiz. Ayrıca bu surelerin dışında aynı harflerle başlayan “*Elif-Lâm-Mîm*”, Bakara, Â-li İmran, Ankebût, Rûm, Lokman, Secde, “*Elif, Lâm, Râ*” Hud, Yûsuf, İbrahim, Hicr surelerindeki mukattaa harflerini de tefsir etmemiştir. “*Hâ-Mîm*” ile başlayan, Duhan, Şûrâ, Mü'min, Ahkâf, Câsiye, Zuhuruf surelerinde Selefî yaklaşım sergileyen müfessir, âyetleri zâhiri üzere bırakarak te'vil etmemiştir. Sâd suresinde de aynı şekilde âyeti zahiri anlamı üzere bırakmıştır; “*Sâd; zikir (beyan) sahibi Kur'ân'a andolsun*”²⁶⁰

“*Tâ- Hâ (ey adam)*”²⁶¹, “*Yâ-Sîn (ey insan)! Allah nebiyi kasederek – taylıların lehçesi ile – “ey insan” buyurmaktadır.*”²⁶² Mukâtil bu harfleri te'vil ederek - âyette - kasedilenin Hz Peygamber olduğunu belirtmiştir.

“*Tâ-Sîn-Mîm*”, *Bunlar mübîn (Allah'ın emir ve nehiyelerini yani helâl ve haramını açıkladığı) kitabın âyetleridir.*²⁶³

“*Tâ-Sîn. Bunlar Kur'ân'ın ve mübîn (içinde bulunan emir ve nehiyeleri apaçık olan) kitabın âyetleridir.*”²⁶⁴

“*Tâ-Sîn-Mîm. Bunlar (içindekiler apaçık olan) mübin kitabın (Kur'ân'ın) âyetleridir.*”²⁶⁵

²⁶⁰Mukâtil, a.g.e, Sâd 38/1, c. 3, s. 112

²⁶¹Mukâtil, a.g.e, Tâ- Hâ, 20/1, c. 2, s. 325

²⁶² Mukâtil, a.g.e, Yâ-Sîn, 36/1, c. 3, s. 81

²⁶³Mukâtil, a.g.e, Şu'arâ, 26/1, c. 2, s. 445

²⁶⁴Mukâtil, a.g.e, Neml, 27/1, c. 2, s. 469

“*Hâ-Mî*”, Levh-i mahfûz’da hamlolan, yani takdîr edilip hükme bağlanan hususlar anlamındadır.”²⁶⁶

“*Elif-Lâm-Râ*. İşte bunlar (elif, lâm, râ) *hakîm kitabın âyetleridir*. (Muhkem, sapasağlam, bâtıldan muhkem Kur’ân’ın alâmetleridir. O’nda ihtilaf ve yalan sözkonusu değildir.)”²⁶⁷

Yukarıdaki âyetlerde müfessir mukattaa harflerine, benzer anlamlar vermektedir. Özellikle bu harfleri “levh-i mahfûz ve mübîn” kelimelerinin genel tanımlamalarına yakın, hatta birebir örtüşen ifadelerle kullanması, Mukâtil’in tefsirinde kavramlara yüklediği mânâlar açısından tutarlılık arzetmektedir. Aynı tutarlılığın muhkemât için de geçerli olduğunu görmekteyiz. Çünkü Mukâtil’in tefsirinde “mübîn Kitab”, içindeki emir ve nehiylerin asla nesholmayacağı levh-i mahfûzda kayıtlıdır ki, bunlarda Kitab’ın aslı/esası olan helâller ve haramlardır. Müfessir bu yaklaşımını - müşterek anlam - tefsirinin her yerinde muhafaza etmiştir.

“*Nûn*”dan kasıt, balıktır. Bu balık yerin en altındaki bir denizdedir.”²⁶⁸

“*Kâf-Hâ-Yâ-A’yn-Sâd*; *Kâf*, kâfi, *Hâ*, hâdî (rehber, kılavuz), *A’yn*, âlim, *Sâd*, sâdık (demektir). Bu Rabb Teâlâ’nın zâtını senâsıdır. O mahlûkâtına kâfi, kullarına hâdîdir. Buradaki “*Yâ*” el-hâdî’den gelmektedir. O yarattıklarına âlimdir, sözü sâdıktır.”²⁶⁹

“*Kâf. Mecîd Kurân’a yemin olsun*”²⁷⁰Mukâtil Kâf harfinin tefsirinde şu bilgileri vermektedir. *Kâf*, yeşil zümrütten dünyanın etrafını kuşatan bir dağdır. Gök rengini ondan aldığı için yeşildir. Mahlûkâta benzeri olmadığı gibi bütün dağların kökü ondan çıkmıştır. Yaratılan ilk dağ da odur. Ardından Safa’nın altında bulunduğu Ebû Kubeys dağı yaratılmıştır. Allah yeryüzünde bir zerzele murad etse, meleklere emreder ve emri alan melek o Kâf dağından bir kökü sallar. Yeryüzünün belirlenen yeri hareket ediverir. Kâf dağının berisinde hatta bir yıllık mesafede bulunan güneşin, kendisinde battığı Hicâb isminde bir dağ daha vardır ki; “*Nihayet güneş el Hicâb’ın gerisine*

²⁶⁵Mukâtil, a.g.e, Kasâs, 28/1, 2, c. 2, s, 488

²⁶⁶Mukâtil, a.g.e, Fussilet, 41/1, c. 3, s. 160

²⁶⁷Mukâtil, a.g.e, Yûnus, 10/1, c. 2, s. 81

²⁶⁸Mukâtil, a.g.e, Kalem, 68/1, c. 3, s.386

²⁶⁹Mukâtil, a.g.e, Meryem 19/1, c. 2, s. 306

²⁷⁰Mukâtil, a.g.e, Kâf, 50/1, c. 3, s. 267

saklanınca...”²⁷¹ âyetinde kastedilen bu dağdır. Kâf dağı Hicâb’dan daha geridedir. Güneş bu iki dağın arasında Kâf dağının dibinde batar. “*Sonra onlarla arasında bir hicab edindi*”²⁷² buyruğunda da bu dağ kastedimiştir. Dolayısıyla Allah, hem Kâf dağına hem de Kur’ân’a yemin ederek sureye başlamaktadır.²⁷³

Görüldüğü gibi Mukâtil’in, bu harflere getirdiği yorumlar teşbihden ziyade israilî haberleri çağrıştırmaktadır. Müellif tefsirinde isrâiliyâta dair benzer açıklamaları yer yer kullanmıştır. Kevser suresinin ilk âyetinde “kevser” kelimesini açıklarken Muhammed suresindeki âyetlerle bağlantılı izahlar yapmaktadır.²⁷⁴ Hümeze, 104/8-9 âyetin tefsirinde de Müddessir, 74/42-44; İbrâhim, 14/21; Mü’minûn, 23/107-108 gibi surelerden âyetlerle isrâilî haberler kapsamında değerlendirilebilecek olaylar nakletmektedir.²⁷⁵ Mukâtil*Tefsîr’u Mukâtil b. Süleyman*’dabu yönteme sıkça başvurarak, âyetleri âyetlerle tefsir etmiş, hem rivayet hem de dirayet tefsir geleneğini birlikte kullanmıştır.²⁷⁶

2. 2. Allah’ın Zât, Sıfat ve Fiilleri İle İlgili Âyetlere Yaklaşımları

Kur’ân’ı Kerim’de Allah’ın kendisine nisbet ettiği bazı fiiler bulunmaktadır. Müteşâbih kapsamı içine alınan bu fiiler, Kur’ân âlimlerinin yegâne ihtilaf konularıdır. Özellikle istiva, ityan, mecii gibi fiiler, bu tartışmanın ana konusudur. Mukâtil b. Süleyman da bu tartışmaların içinde bir müfessirdir. Özellikle tefsirinden hareketle söz konusu olan bu âyetleri inceleyeceğiz.

“İstiva” kelimesi, Kur’ân’da mazi kalıbıyla 15 yerde geçer.²⁷⁷ Allah, âlemin yaratılışına ait âyetlerin ekserisinde istiva fiilini kullanmıştır.

“*Kuşkusuz Rabbiniz o Allah’tır ki semâvâtı (Pazar ve Pazartesi günü) halketti ve arzı (Salı ve Çarşamba günü aralarında olanları da Perşembe ve Cuma günü) altı günde (halketti) sonra arşa istiva etti.*”²⁷⁸

²⁷¹Mukâtil, a.g.e, Sâd, 38/32, c. 3, s. 118

²⁷²Mukâtil, a.g.e, Meryem, 19/17, c. 2, s. 309

²⁷³Mukâtil, a.g.e, Kâf, 50/1, c. 3, s. 267

²⁷⁴Mukâtil, a.g.e, Kevser, 108/1, c. 3, s. 528

²⁷⁵Mukâtil, a.g.e, Fâtır, 35/1, c.3, s. 71; Saff, 61/5.

²⁷⁶Mukâtil, a.g.e, Münâfikûn, 63/10; Vakıa, 56/86; Tûr, 52/37; Ahkâf, 46/15; Zümer 39/15. Benzer örnekler eserde oldukça fazladır.

²⁷⁷Demirci, *Kur’an’ın Müteşâbihleri Üzerine*, s.168

²⁷⁸Mukâtil, a.g.e, Yûnus, 10/3, c. 2

“*Rahman arşa istiva etti* (karar kıldı). Bu yer ve göklerin yaratılışından önce meydana gelmiştir.”²⁷⁹ Bu âyetin tefsiriyle örtüşen diğer bir âyet ise “*O gökleri ve yeri altı günde yaratan sonra* (yani bundan önce) *arş üstüne istiva edendir. Sen bunu* (ey Muhammed soracağın kim ise) *bir bilene sor.*”²⁸⁰

“*Allah göklerle yeri ve arasında bulunanları* (bulutları, rüzgârları, dağları, güneş ve ayı) *altı günde yaratan sonra* (bunları yaratmadan önce) *arşa istiva edendir.*”²⁸¹

“*Kuşkusuz Rabbiniz o Allah’tır ki, semâvât ve arzı* (gökleri ve yeri) *altı günde yaratmıştır. Sonra* (şundan önce) *arş üzerine istiva etti*”²⁸²

“... (Gökleri ve yeri halketmeden önce) *arş üzerine istiva etti.*”²⁸³

“*Sonra* (yani bundan önce) *duman halindeki semaya istiva etti de ona ve yere...*”²⁸⁴

“*O gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra* (yer ve göğü yaratmadan önce) *arş üstünde istiva edendir.*”²⁸⁵

Hûd suresinde “istiva” kavramının kelime olarak bulunmamasına karşın müfessir, Allah’ın yeri ve göğü yaratmasından sonra, su üzerinde bulunan arşına istiva ettiğini, arş üzerinde karar kıldığını belirtmektedir.²⁸⁶

İstiva kelimesinin “yaratma” mânâsında kullanıldığı âyet, “*O ki arzdakilerin hepsini* (yerdeki her şeyi) *sizin için yarattı, sonra semaya istiva etti de* (yerden sonra semayı yaratmaya başladı) *semayı yedi gök halinde tesviye etti* (yarattı)”²⁸⁷ şeklindedir.

Bilindiği üzere Mukâtil tefsirinde kelime izahlarına fazlaca yer vermesine karşılık, “istiva” kavramının Allah’a izafe edildiği âyetlerde kelimeyi te’vil etmeden, zahirî mânâsı üzere bırakmıştır. Âlimlerin teaddüdü kudema korkusuyla birbirlerini tekfir ettikleri bu kavramı müfessir, Selef çizgisinde bir tavırla yorumsuz bırakmayı tercih etmiştir.

Âyetlerde de görüldüğü gibi istiva kavramı genellikle arş kavramıyla birlikte kullanılmıştır. Arş’la alakalı âyetlerde, Allah’ın üzerinde bulunduğu, “...*arşın sahibi*

²⁷⁹Mukâtil, a.g.e, Tâ- Hâ, 20/5, c. 2, s. 324

²⁸⁰Mukâtil, a.g.e, Furkân, 25/59, c. 2, s. 440

²⁸¹Mukâtil, a.g.e, Secde, 32/4, c. 3, s. 27

²⁸²Mukâtil, a.g.e, A’raf, 7/54,c. 1, s. 395

²⁸³Mukâtil, a.g.e, Râd, 13/2,c. 2, s. 167

²⁸⁴Mukâtil, a.g.e, Fussilet, 41/11, c. 3, s. 162

²⁸⁵Mukâtil, a.g.e, Hadîd, 57/4c. 3, 320;

²⁸⁶Mukâtil, a.g.e, Tâ-Hâ, 20/5; Hûd, 11/7, c. 2, s. 110

²⁸⁷Mukâtil, a.g.e, Bakara, 2/29, c. 1 s. 39

*O'dur*²⁸⁸ keyfiyeti hakkında yeterli bilgiye sahip olunmamakla beraber, zihinlerde tahtları çağrıştıran bir mekân tahayyülesi söz konusudur. “*Bir sıdk meclisinde, muktedir bir melikin yanındadırlar (dilediğini yapmaya kâdir olanın)*”²⁸⁹ Arş, yaratılmış her şeyin üzerindedir.²⁹⁰ Allah da arşın üzerinde bulunmaktadır. “*O gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra (yer ve göğü yaratmadan önce) arş üstünde istiva edendir.*”²⁹¹ “*O ancak a’la (yarattıklarının üstünde olan) Rabb’inin rızası için (malını veriyor).*”²⁹² Allah (c.c.) cehennemliklere oradan seslenecektir; “*Aziz olan Rabbimiz de arşın üstünden: Yıkılın içerisine bana söz söylemeyin!*”²⁹³ Melekler de arşın altını (etrafını) kuşatarak, onu taşırlar.²⁹⁴ Müfessir, “arş” kelimesinin geçtiği diğer âyetleri de zahiri üzere bırakarak te’vil etmemiştir.²⁹⁵

Müfessir Allah’ın arşa istiva etmesini ifade eden âyetlerin genelinde, takdim ve tehirin varlığından bahseder. Çünkü Allah önce arşa istiva etmiş, ardından gökleri ve yeri yaratmıştır. Âyetlerde Allah’ın arşa istivasının “ثم” kelimesinden sonra kullanılmasına rağmen - Ta-ha suresi hariç - müfessir bu kelimeye “önce” manası vererek Rabbin âlemler yaratılmadan arşına istiva ettiğini ve sonrasında yer, gök ve arasındakilerini yarattığını belirtmiştir.

Mukâtil ilk dönem algılamasındaki yeri göğü yaratan ve arşına istiva eden Allah tasavvurunun yerine önce arşına istiva edip, muktedir bir melik olarak âlemlere hükmeden bir Allah tasavvurunu yerleştirmiştir. Mukâtil Allah’ın âlemleri çekipçeviren değil kudretiyle yaratan bir varlık olduğunu ve bunu sadece “ol” emriyle gerçekleştirdiğini²⁹⁶ dolayısıyla mutlak gücün ve iktidarın yegâne sahibi olduğunu vurgulamaktadır. Bu, teşbihî yaklaşımdan öte tenzihî bir tutumdur.

Allah’ın arşa istivası, İslam âlimlerinin ihtilaflarına konu olsa da bir hükümdârın tahtına oturması, cismanî bir oturuş olmayıp, hükümdarlık sıfatıyla vasıflanması şeklinde anlaşılmıştır. İstiva, hâkimiyetin devamlılığı ve Allah’ın

²⁸⁸Mukâtil, a.g.e, Mü’min, 40/15, c. 3, s. 145

²⁸⁹Mukâtil, a.g.e, Kamer, 54/55, c. 3, s. 302

²⁹⁰Mukâtil, a.g.e, Nahl, 16/50, c. 2, s. 224

²⁹¹Mukâtil, a.g.e, Hadîd, 57/4, c. 3, 320; Râd, 13/2, c. 2, s. 167

²⁹²Mukâtil, a.g.e, Leyl, 92/20, c. 3, s. 493

²⁹³Mukâtil, a.g.e, Hümeze, 104/9, c. 3, s. 518

²⁹⁴Mukâtil, a.g.e, Zümer, 39/75, c. 3, s. 141; Mü’min, 40/7, c. 3, s. 143

²⁹⁵Mukâtil, a.g.e, Neml, 27/26, c. 2, s. 473; Mü’minûn, 23/116, c. 2, s. 406; Enbiya, 21/22, c. 2, s. 354; İsrâ, 17/22, c. 2, s. 254; Tevbe, 9/129, c. 2, s. 79; Mü’min, 40/15; Zuhuruf, 43/82, c. 3, s. 199; Tekvir, 81/20, c. 3, s. 456

²⁹⁶Mukâtil, a.g.e, Yâ-Sîn, 36/82, c. 3, s. 93

mülkündeki kudretidir.²⁹⁷ Mutlak hâkim Allah'dır. Aynı zamanda bu yorumlar Ehl-i Sünnet yaklaşımlarının ifadesidir. “*Bir sıdk meclisinde, muktedîr bir melikin yanındadırlar* (dilediğini yapmaya kâdir olanın).²⁹⁸

Kur’ân müteşâbihâtı içinde değerlendirilen âyetlerin bazılarında Allah, yarattığı her şeyi kuşatacağını, onlara yardım edeceğini, onlarla birlikte olduğunu ve kullarına şah damarından daha yakın bulunduğunu bildirir. Bunların yanı sıra Yaratıcı bir takım insânî hasletleri de kendisi için kullanmaktadır. İntikam almak, tuzak bozmak, hoşlanmamak vb. bunlardan bir kaçıdır. Bütün bu ifadeler yüce Yaratıcı’nın antropomorfist yaklaşımlarla zâtını tasvîr ettiği zannını doğurmaktadır. Bu anlayışın ulemayı ihtilafa sürükleyip firkalaştırdığını yukarıda izah etmiştik. Şimdi de teşbih iddialarına maruz kalarak şahsı ve eserleri töhmet altında bırakılan müfessir Mukâtil b. Süleyman’ın *Tefsir’u Mukâtil b. Süleyman*’da bu âyetleri nasıl yorumladığını inceleyeceğiz:

“...Üç kişi fısıldaşmayı görsün, muhakkak O, onların dördüncüsüdür (gizlice fısıldaşdiklarında ilmi onlarla beraberdir.)...(yerde) neredede bulunursa bulunsunlar O mutlaka (ilmiyle) onlarla beraberdir...²⁹⁹

“...(Yerin) neresinde olursanızO (ilmiyle) sizinle beraberdir. Allah yaptıklarınızı (iyi gören) basîrdir.”³⁰⁰ İlmiyle kuşatmıştır.³⁰¹

Görüldüğü gibi Mukâtil Allah’ın maiyyetini, kullarından haberdâr olması şeklinde anlamıştır. Cismânî bir birliktelik söz konusu değildir. Aksine bu birliktelik Yaratıcı’nın kudretini temsil etmektedir.

Allah kullarına yakınlığını âdeta bir olma mesabesinde bir uslûpla ifade ederek “*Ve şâyet kullarım beni sana sorarlarsa muhakkak ben yakınım.* (Dualarını kabûl etmek için ben çok yakınım.) *Bana dua ettiğinde dua edenin duasına icabet ederim. Onlar da benim çağırma icabet etsinler.* (Bana ibadet ederek davetimi kabûl etsinler) *ve iman etsinler* (ben yakınım ve onların dualarını çabucak kabûl ederim) *rüşde ermeleri*

²⁹⁷ Demirci, a.g.e, s.170

²⁹⁸ Mukâtil, a.g.e, Kamer, 54/55, c. 3, s. 302

²⁹⁹ Mukâtil, a.g.e, Mücadele, 58/7, c. 3, s. 331; Tevbe, 9/36, c. 2, s. 46

³⁰⁰ Mukâtil, a.g.e, Hadîd 57/4, c. 3, s. 320

³⁰¹ Mukâtil, a.g.e, Enfal, 8/47, c. 2, s. 20

için.”³⁰² Ve “*Biz ona verîd damarından (kalbine ulaşan damardan) daha yakınız (Allah’ın ilmi insan kalbine bu damardan daha yakındır)*”³⁰³ “*O’na istiğfar edin, O’na dönün. Kuşkusuz Rabbin yakındır (icabet etme hususunda), muciptir (dualarınıza icabet etmede)*”³⁰⁴ buyurmaktadır.

Bu âyetlerde ki yakınlık, Allah’ın basîr ve habîr sıfatlarının tecellisi şeklinde ifade edilmiştir. Yaratıcı Rabliğinin azametiyle yüce varlığını kullarına hatırlatarak, adeta başıboş yaratılmış olmadıklarını, daima kullarının bir uzvu gibi onlarla beraber olduğu ve her şeylerinden haberdâr olduğunu bildirir. Ardından insanların dua ederek mutlâk iradeye teslimiyetleri yine O’nun kudretini göstermektedir.

Kur’ân’da Allah, insanlara has bazı olumlu ve olumsuz duyguları kendi varlığına nisbetle ifade etmektedir.

“*Doğrusu münafıklar Allah’a hud’a yaparlar (imanlarını açıklayıp, tekziplerini gizlemekle Allah’a hile yaparlar.) Asıl Allah onlara hud’a yapar. (Allah’ın münafıklara sıratında nur aramalarını isteyerek onlarla alay etmesi, O’nun hud’asıdır.)*”³⁰⁵

Konuşma vasfı insanî bir haslet iken Allah nefesine nisbetle, “*..Kıyamet günü Allah onlarla konuşmaz ve onları tezkiye etmez (Allah onların amellerini tezkiye etmez) onlar için elim bir azap vardır*”³⁰⁶ buyurur.

“*Onlar ancak Allah’ın ve meleklerin gölgeler içinde (beyaz sisi andıran bir şekilde) kendilerine gelmesinden...(Melekler bulutların içinde olmayıp Allah’ın arşının nurundan yetmiş hicab içinde tesbih edeceklerdir.)*”³⁰⁷

“*Artık gök yarılıp (...Rabbin ve meleklerin inmesi için semadaki bir yarıktır...) yağ gibi bir gül olur.*”³⁰⁸

“*O gün gök bulutlarla yarılacak (gök bulutların üzerinde yarılacak)...Yüce Rabbin ve meleklerin inmesinden ötürü bulutlar sis gibi beyaz olacaklardır.*”³⁰⁹

---

³⁰²Mukâtil, a.g.e, Bakara, 2 /186, c. 1, s. 97

³⁰³Mukâtil, a.g.e, Kâf, 50/16, c. 3, s. 270

³⁰⁴Mukâtil, a.g.e, Hûd, 11/61, c. 2, s. 123

³⁰⁵ Mukâtil, a.g.e, Hadîd, 57/13, c. 3, s. 322

³⁰⁶ Mukâtil, a.g.e, Bakara 2/174, c. 1, s. 92

³⁰⁷ Mukâtil, a.g.e, Bakara, 2/210, c. 1. s. 110

³⁰⁸ Mukâtil, a.g.e, Rahman, 55/37, c. 3, s. 307

Müfessir âyetlerin tefsirinde Rabbin inmesi filinden ziyade, bu inişin haşyetinden göğün aldığı hallerle ilgili rivayetlere değinerek, Allah'ın nuzûlünü keyfiyetsiz nakletmektedir. Bu örnekler Mukâtil'in Haşevî olmadığını ortaya koyarken özellikle bu ve benzeri âyetlerde cisimlendirilmiş Yaratıcı tasavvuruna hiçbir şekilde rastlamamız tezimizi güçlendirmektedir. Mukâtil'le ilgili teşbih iddialarını kendi eserlerinden tahkik etmeyi talep etmemiz bu tavrın ne kadar isabetli bir tutum olduğunu her aşamada bize göstermektedir.

Tefsîr'u Mukâtil b. Süleyman 'da Allah'ın kuşatıcılığını ifade eden âyetlerden bir kaçı da şöyledir:

“...Allah kâfirleri ihâta etmiştir (O'nun ilmi kâfirleri çepeçevre kuşatmıştır.)³¹⁰

“...Kuşkusuz Rabbim amellerinizi muhîttir (ölçü ve tartıyı eksilterek yaptığımız işleri, ilmiyle ihâta etmiştir.)³¹¹

Allah'ın kuşatıcı vasfı, yarattıklarından her an haberdar olmasıdır ki, bu melik olanın bir tezahürüdür. O münzir, muntekim ve mübeşşir vasfıyla kullarını ihâta etmektedir. Allah yer ve gökten münezzeh bir varlıktır. O'nun varlığı ilmiyle her şeyi kuşatmıştır. Esmâsında zikredildiği gibi hem zâhirdir, hem bâtıdır. Mahlûkâtın gizli, açık tüm ahvâline şahittir.

Kıyamet ahvâline dair âyetlerde Allah'ın melekleriyle birlikte semadan arza inişinden bahsedilmektedir. Bu hadisenin cereyanında gök haşyetinden yarılacak ve Allah kullarını hesaba çekmek için nuzûl edecektir. Herşeye muhîttir olan, arşın üstünden arza teşrif edecektir.

Allah hiçbir şeye muhtaç olmayan mûteal bir varlıktır. Ancak zâtına nisbetle “Allah kendine yardım edene elbette yardım eder”³¹² buyurur. Mukâtil Allah'a yardımı,

---

³⁰⁹ Mukâtil, a.g.e Furkan, 25/25, c. 2, s. 435

³¹⁰ Mukâtil, a.g.e, Bakara, 2/19, c. 1, s. 35

³¹¹ Mukâtil, a.g.e, Hûd, 11/92, c. 2, s. 130

³¹² Mukâtil, a.g.e, Hacc, 22/40, c. 2, s. 377

Allah'ın tevhidinde yani O'nun vahdâniyyetine yardım edenlerin kastedildiğini vurgular.³¹³

Kur'ân'ı Kerim'de ki diğer ihtilafli bir kavram “vechûllah”dır. Teşbih ve tecsim taraftarlarının iddialarına kaynaklık eden delilleri, vech kelimesinin Kur'ân'da ve hadislerde Allah'ın zâtına nisbetle kullanılmış olmasıdır. Peygamber efendimizden gelen bir haber de “*Kim Allah'ın vechini aramak yolunda bir gün oruç tutarsa, Allah Teâlâ onun yüzünü yetmiş yıl ateşten uzaklaştırır*”³¹⁴ buyrulur. İbn Abbas'ın Hz Peygamber'den rivayet ettiği diğer bir haberde ise Hz Peygamber; “*Kim Allah adına size sığınmak isterse, siz de onu koruyun. Kim de Allah'ın vechi ile sizden bir şey isterse, ona saygı gösterin*”³¹⁵ buyurmaktadır. Kur'ân'da bu konuya dair örnek teşkil eden âyetleri, Mukâtil b. Süleyman'ın tefsirinde araştırarak yaptığı izahları tahlil edeceğiz.

Tefsîr'u Mukatil b. Süleyman'ı inceleyen her araştırmacı Mukâtil b. Süleyman'ın sade bir müfessir olmasının ötesinde Arap diline hâkim bir dil uzmanı olduğuna şahit olacaktır. Her ne kadar tamamına sahip olamasak da bizlere ulaşan mevcut eserleri ve yalnız ismini bildiğimiz kitapları bu kanaati desteklemektedir.

Mukâtil “vech” kelimesini, birden çok anlamda te'vil etmiştir. Aşağıda belirtilen âyetlerde “vech” yapılacak ibadetlerin sadece Allah için, O'na has kılınarak ve O'nun rızasını kazanmak maksadıyla yapılması mânâsında yorumlamıştır.

“*Kim muhsin (yani amelinde muhsin) olarak vechini Allah'a teslim eden (yani dinini Allah'a halis kılandan) ve hanîf (yani muhsin, ihlâslı) olarak millet-i İbrahim'e tâbi olan kimseden daha güzel dinlidir...*”³¹⁶

“*Hayır! Kim muhsin (yani amelinde ihsan edici) olarak vechini Allah'a teslim ederse (yani dinini Allah'a halis kıalarsa, ona/cennete girecektir) işte Rabbinin indinde ecri vardır. Onlar için korku yoktur ve onlar (yani ölüm esnasında) üzülmezler.*”³¹⁷

³¹³Mukâtil, a.g.e, Bakara, 2 /26,186, 194, c. 1, s.38, 97, 102; Â-li İmran, 3/54, 176, 177, c. 1, s. 176, 205; Meryem, 19/5, c. 2, s. 306; Alak, 96/9, c. 3, s. 501-2

³¹⁴Tirmizî, *Sünen*, “Fedâilu'l Cihad”, 3; Nesaî, *Sünen*, “Siyam”, 44, 45; Ahmed bin Hanbel, *Müsned*, 2/ 300, 357

³¹⁵Ebu Davut, *Sünen*, “Zekât”, 38; “Edeb”, 108; Ahmed bin Hanbel, *Müsned*, I /250; II / 68, 99, 127

³¹⁶Mukâtil, a.g.e, Nisa, 4/125, c. 1, s. 259

Allah'ın vechi, O'nun rızasını ifade etmektedir

“O'nun vechini (yani namazlarıyla Rabb'lerinin vechini/rızasını) arayarak sabah akşam (yani gündüzün başında ve sonunda) Rabb'lerine dua edenleri...”³¹⁸

“Biz size ancak Allah'ın vechi (yani rızası) için yediriyoruz. Sizden ne bir karşılık ne bir teşekkür (yani bundan dolayı bizi övmenizi) isteriz.”³¹⁹

Mukâtil Hud suresinde “vech” kelimesinin geçmemesine karşın “Allah'ın rızası” anlam örgüsü içinde yorumlayıp, “ (Fâcirlerden) kim dünya hayatını ve onun zinetini irade eder ise (fakat Allah'ın vechini irade etmezse)...”³²⁰ şeklinde te'vil etmiştir.

Aşağıdaki âyetlerde “vech” kelimesini keyfiyetsiz bırakan Mukâtil, bu kelimeyi âyetin siyâk ve sibâkına göre tefsir etmiştir. Şöyle ki;

“Onlar ki Rabb'lerinin vechini arzularak (yani Allah'ın emirleri üzere sebat ile) sabrederler (bu muhacir ve ensar hakkında inmiştir) salâtı ikâme ederler...”³²¹

“Akrabaya (yani Nebi'nin akrabalarına akrabalık hakkı ve sıra hakkıdır), yoksula (yani dilenciye tasaddukta bulunmandır) ve yolcuya (yolcunun hakkı sende konakladığında iyiliklerde bulunmandır) hakkını ver. Bu Allah'ın vechini isteyenler için (onlara hakkını vermeyip esirgemekten) daha hayırlıdır... “Hayrdan (yani maldan) her ne infak ederseniz, kendi lehinedir. Zâten siz Allah'ın vechi dışında infak etmezsiniz. Hayrdan (yani maldan) ne infak ederseniz, size ödenir (yani amellerinizin karşılığı eksiksiz ödenir) ve size zulmedilmez (yani amelleriniz hususunda zulmedilmez).”³²²

“...Fakat Allah'ın vechini arayarak verdiğiniz zekâta (yani sadakaya) gelince (işte bunda kat kat artış söz konusudur). İşte bunlar kat kat arttıranlardır (yani bunlara bire karşılık on ve daha fazlası verilecektir).”³²³

---

³¹⁷Mukâtil, a.g.e, Bakara, 2/112, c. 1, s. 76

³¹⁸Mukâtil, a.g.e En'am, 6/52, c. 1, s. 346

³¹⁹Mukâtil, a.g.e, İnsan, 76/9, c. 3, s. 429

³²⁰Mukâtil, a.g.e, Hûd, 11/15, c. 2, s. 112

³²¹Mukâtil, a.g.e, Ra'd, 13 /22, c. 2, s. 174

³²²Mukâtil, a.g.e, Bakara, 2/272, c. 1, s. 150

³²³Mukâtil, a.g.e, Rûm, 30/38, 39, c. 3, s. 13

“*Sabah akşam (yani gündüzün başında ve sonunda) Rabb’lerinin vechini irade ederek (namaz ve oruçla rablerinin vechini arayarak) dua edenlerle (yani O’nun için namaz kılarak Rabb’lerine ibadet edenlerle) beraber sabret...*”³²⁴

Mukâtil tefsirinde vech kelimesini yukarıdaki anlamların dışında bizzât Allah’ın zâtı ulûhiyyesi olarak da tefsir etmiştir.

“*Onun (yani yerin) üzerindeki herkes (yani her canlı, her diri) fânidir (yani helâk olacaktır). Celâl ve ikram sahibinin vechi (yani Allah) ise bâkidir.*”³²⁵

“*Ve Allah ile birlikte başka bir ilaha dua etme (ibadet etme çünkü o bir tek ilahdır) O’nun bir ortağı yoktur. O’ndan başka hiçbir ilah yoktur. O’nun vechinden (yani zâtından) başka her şey helâk olacaktır (yani bütün canlılar ölecektir)...*”³²⁶

“*...Meşrik da mağrib de Allah’ındır; nereye dönerseniz Allah’ın vechi (yani Allah oradadır). Allah vâsidir (yani kibleyi bilemedikleri vakit, kibleye yönelmeyi terk edebilecekleri hususunda onlara genişlik vermiştir), alîmdir (yani onların niyetlerini çok iyi bilendir).*”³²⁷

“*Eğer seninle (yani ey Muhammed seninle) tartışarlarsa (yani Yahudiler din hususunda tartışarlarsa) de ki ‘Ben vechimi Allah’a (yani kendimi ihlâsla Allah’ın dinine) teslim ettim’...*”³²⁸

Bu âyetlerin hiçbirinde Allah’ın vechinden murad edilen bildiğimiz mânâda yüz değildir. Mukâtil vech kelimesiyle Yarıtcının zât ve rızası şeklinde mecâzi bir yaklaşım sergilemiştir. Yukarıda belirttiğimiz gibi bazı âyetlerde ise bu kelimeyi cümlenin anlam bütünlüğü içinde değerlendirmiştir.

“Yedûllâh” kavramı müteşâbihâtın temel meselelerinden bir diğerini oluşturur. Âyetlerde özellikle hadislerde bu kavrama sıkça rastlanmaktadır. Yed kelimesinin kullanıldığı hadislerin bir kaçını, âyetlerle mukayese yapma adına zikredeceğiz:

³²⁴Mukâtil, a.g.e, Kehf, 18/28, c. 2, s. 287

³²⁵Mukâtil, a.g.e, Rahman, 55/26, 27, c. 3, s. 305

³²⁶Mukâtil, a.g.e, Kasâs, 28/88, c. 2, s. 509

³²⁷Mukâtil, a.g.e, Bakara, 2/115, c. 1, s. 74

³²⁸Mukâtil, a.g.e, Â-li İmran, 3/20, c. 1, s. 162

Ebû Hureyre'nin Hz Peygamber'den rivayet ettiği bir haberde, Hz Peygamber şöyle dedi: “*Allah Teâlâ mahlûkâtını yarattığı zaman kendi eliyle nefsi üzerine 'rahmetim gazabımı geçti' diye yazdı.*”³²⁹ Tevatüren naklolunan diğer bir rivayette ise Hz Peygamber şöyle buyurdu; “*Nefsim elinde olana yemin ederim.*”³³⁰ Ebu Hureyre'den rivayet edilen başka bir hadiste Rasûlullah; “*Allah Teâlâ kıyamet günü yeri kabzedecek semâvâtı da sağ eliyle katlayacak. Sonra da 'ben melikim yeryüzünün melikleri nerede?' diyecek*”³³¹ buyurdu. Hz Ömer'in Rasûlullah'dan işittiği bir haberde Peygamber'in şunları söylediğini bildirir: “*Allah Âdem'i yarattı. Sonra onun sırtını sağ eliyle sıvazladı. Sonra ondan bir zürriyet çıkardı ve dedi; Ben bunları cennet için yarattım. Cennet ehlinin amelini işleyecekler. Sonra sırtını sıvazladı ondan da bir zürriyet çıkardı ve dedi; Bunları cehennem için yarattım. Cehennem ehlinin amelini işleyecekler.*”³³²

Görüldüğü gibi hadislerde “yedûllah” lafzı keyfiyet belirtilmese dahi bizzat somut el anlamında kullanılmıştır. Şimdi de bu kavramı Mukâtil'in kendi eserinde - *Tefsir'u Mukâtil b. Süleyman'da* - tahlil etmeye çalışacağız.

“*Ey İblis, kendi ellerimle yarattığıma secdeden seni ne alıkoydu (neden secde etmedin?)...*”³³³

“*...Hayr, senin elindedir. Kuşkusuz sen her şeye (yani mülkü alıp vermeye de, azîz ve zelîl kılmayada) kadîrsin (yani gücü yetensin) ...*”³³⁴

“*...(Ey Muhammed) de ki; "Kuşkusuz ki lutf (yani İslam ve nübüvvet) Allah'ın elindedir. Onu dilediğine verir. Allah vâsidir (yani şunları verecek kadar lütfu geniş olandır) alîmdir" ...*”³³⁵

“*De ki, "Herşeyin melekûtu (yani yaratılması) elinde bulunan, himaye eden ancak kendisine karşı kimsenin himaye altına alınmasına imkân tanımayan (kendisi*

³²⁹ Buhari, *Sahih*, “Tevhid”, 15, 20, 22,55; İbni Mace, *Sünen*, “Zühd”, 35; Müslim, *Sahih*, “Tevbe”, 14, 16

³³⁰ Müslim, *Sahih*, “Müsafirîn”, 258; Ebu Davut, *Sünen*, “Huruf”, 35; Darimî, *Sünen*, “Fedâilü'l Kur'an”, 14

³³¹ Buhari, *Sahih*, “Tefsiru's Sure”, 2, 39, “Rikak”, 44, “Tevhid”, 2; İbn Mace, *Sünen*, “Mukaddime”, 13; Darimî, *Sünen*, “Rikâk”, 80; İbn Hanbel, *Müsned*, 2/347

³³² Ebu Davud, *Sünen*, 16; Tirmizi, *Sünen*, “Tefsiru's Sure”, 2, 3, 7; İmam Mâlik, *Muvatta*, “Kader”, 2.

³³³ Mukâtil, a.g.e, Sâd, 38/75, c. 3, s. 141

³³⁴ Mukâtil, a.g.e, Â-li İmran, 3/26, c. 1, s. 163

³³⁵ Mukâtil, a.g.e, Â-li İmran, 3/73, c. 1, s. 174

eman verdiği halde O'na karşı kimseye eman verilemeyen) *kimdir? Şâyet biliyorsanız.*”³³⁶

“*Mülk elinde bulunan ne mübarektir. O (dilediği her şeye gücü yeten) kadîrdir.*”³³⁷

“*..Muhakkak ki lütfun (yani İslam'ın) Allah'ın elinde olduğunu, onu (kullarından) dilediğine verdiğini bilsinler. Allah büyük lütf sahibidir.*”³³⁸

Yukarıdaki âyetlerde müfessir “yed” kelimesine hiçbir anlam yüklemeyen, zâhiri mânâları üzere bırakmıştır. Bu âyetlerin tefsirinde Allah'ın güç ve kudretinin büyüklüğü vurgusu kendisini fazlaca hissettirmektedir.

Mukâtil b. Süleyman'ın tefsirinin özelliklerini anlatırken âyetlerin nuzûl sebeplerine ayrı bir ehemmiyet verdiğinden bahsetmiştik. Bu bağlamda âyetleri açıklarken kelimeleri olayların bütüncül algılanmasından hareketle değerlendiren Mukâtil, burada da aynı yöntemi kullanmıştır. Aşağıdaki âyetler müfessirin bu husûsiyetini ortaya koymaktadır.

“*Yahudiler (yani Yahudilerden ikisi; İbn Sûriya ile Finhâs, Âzer bin Ebî Âzer) “Allah'ın eli bağlıdır” (yani Allah'ın eli sıkıdır/Allah cimridir, bize karşı cimrilik yapıyor bize cömert hayır vermiyor) dediler... Aksine O'nun iki eli de açıktır (hayır ile açıktır). Nasıl dilerse öyle infak eder. (Diler rızıkları bollaştırır, diler kısıtlar, onlar Allah'ın yarattıkları ve kullarıdır ve O'nun kabzasındadırlar.)*”³³⁹

“*...Allah'ın eli (onlara va'd ettiği hayrı eksiksiz vermesi) onların (Nebi'ye, “Biz seninle kaçmamak ve savaşmak üzere bey'at ediyoruz, sen de bizim durumumuzu bil” dedikleri zaman onların) eli üzerindedir.*”³⁴⁰

Mukâtil tefsirinde, Hz Musa'nın Allah'la görüşmeye gittiği Tûr-i Sîna'da ilâhi emirlerin yazılı olduğu levhalardan bahsederken, bu levhaları bizzât Allah'ın kendi eliyle yazdığını bildirir. Tefsirinde Allah'a nisbetle “بيده” ‘bizzât eliyle’ ifadesi sadece

³³⁶Mukâtil, a.g.e, Mü'minûn, 23/88, c. 2, s. 403

³³⁷Mukâtil, a.g.e, Mülk, 67/1, c. 3, s. 381

³³⁸Mukâtil, a.g.e, Hadîd, 57/29, c. 3, s. 328

³³⁹Mukâtil, a.g.e, Maide, 5/64, c. 1, s. 310

³⁴⁰Mukâtil, a.g.e, Feth, 48/10, c. 3, s. 247

burada geçmektedir.³⁴¹ Eleştirilere sebep olan bu sözcüğün, muteber hadis kitaplarında da geçiyor olması dikkât çekicidir. Özellikle Hz Âdem'in yaratılışını anlatan hadislerde bu ifade çokça kullanılır. Diğer taraftan bu hadislerin Buhari'de *tevhîd* ve *enbiyâ*, Müslim'de, *iman*, İbn. Mâce'de, *zühd* babları altında zikredilmesi Ehl-i Sünnet yaklaşımının tenzîh akîdesi düşünüldüğünde oldukça enteresandır.³⁴²

“Allah'ın kabzası” tanımlaması teşbih içerikli bir ifade olup, yine Kur'ân'da Allah'ın kendine nisbet ettiği bir beyandır. *Tefsir'u Mukâtil b. Süleyman'da* şöyle te'vil edilmiştir;

“... *Kıyamet günü arz tamamen O'nun kabzasındadır. Gökler ise O'nun sağında (sağ kabzasında) dürülmüş olacaktır. (Kıyamet günü sağında dürülmüş olacaktır.)*” Mukâtil, İbn Abbas'tan gelen bir haberle tefsirini devam ettirir: “ İbn Abbas dedi ki; O gökleri ve yeri hep beraber kabzeder. O'nun kabzasında, onların ucu veya kenarları görünmez, diğer eli de yemîndir.”³⁴³

Mukâtil, “ *Baldırın açılacağı o günde (zorluk ve sıkıntının üst noktada olduğu âhirette)...onlar secde etmeye davet edilecekler de edemeyecekler*”³⁴⁴ âyetini “*Yer Rabbinin (baldırıyla) nuruyla aydınlanacak.*”³⁴⁵ âyetinin izahı kabûl etmiştir. Görüldüğü gibi bu açıklamalarda da müşebbihî yorumlara rastlanmamaktadır.

“*Rabb'inin hükmüne (onların seni yalanlamaları karşılığında Rabb'inin takdir ettiği hükme) sabret. Muhakkak sen bizim gözlerimizönündesin (Allah'ın gözü önünde, gözetimindesin)...*”³⁴⁶

“...*Gözümün önünde yetiştirilesin diye. (Sandığın denize bırakılması, denizden çıkarılması ve beslenmesi bütün bunlar Allah'ın gözetimi altında olmuştur).*”³⁴⁷

“...*Ve gözümüzle (yani ilmimizle) ve vahyimizle (sana emrettiğimiz şekilde) o gemiyi yap (yani onun için amel et, çalış).*”³⁴⁸

³⁴¹Mukâtil, a.g.e, A'raf, 7/145, c. 1, s. 414

³⁴² Buhari, *Sahih*,“Tevhid”, 19, 24, 37; Müslim, *Sahih*,“İman”, 322, 327; İbn. Mâce, *Sünen*, “Zühd”; İbn. Hanbel, *Müsned*, II, 435.

³⁴³Mukâtil, a.g.e, Zümer, 39/67, c. 3, s. 139

³⁴⁴Mukâtil, a.g.e, Kalem, 68/ 42, c. 3, s. 390

³⁴⁵Mukâtil, a.g.e, Zümer, 39/69,c. 3, s. 139

³⁴⁶Mukâtil, a.g.e, Tûr, 52/48, c. 3, s. 287

³⁴⁷Mukâtil, a.g.e, Tâ-hâ, 20/39, c. 2, s. 329

“Kuşkusuz Rabb’in gözetlemektedir.”³⁴⁹ Tefsir’u Mukâtil b. Süleyman’da Mukâtil, “gözetleme” kelimesini Allah’a nisbet ederek, sıratı meleklerin insanları hesaba çekecekleri yedi geçitten haber verirken, ahkâm tefsîrinde gözetleme fiilini doğrudan meleklerle atfetmiştir.

Bu âyetlerde Mukâtil “gözetlemek” kelimesini Allah’ın kullarını kontrolü altında tutması ve terbiye etmesi şeklinde yorumlamıştır.

Mukâtil b. Süleyman mezheplerin ortak ihtilaf konusu olan “ru’yetûllâh” meselesine En’am suresi’ndeki “Gözler O’nu görmez, O bütün gözleri görür...” âyetinin tefsirinde değinmektedir. Mukâtil’e göre Allah’ı dünyada görmek mümkün değildir. Ancak âhirette inananlar Allah’ın cemâlini seyredeceklerdir.³⁵⁰ Bu Ehl-i Sünnet yaklaşımı olup Mutezile’ye aykırı bir görüştür.

“O (her şeyden önce olan) *el-evveldir*, (mahlûkattan sonra kalacak olan) *el-âhirdir*, (her şeyin semavâtın üstünde olan) *ez-zâhirdir*, (her şeyden gizli olan yerlerin altında olanları dahi bilen) *el-bâtındır*. O (herşeyi çok iyi bilen) *alîmdir*.”³⁵¹

“... *El-melik’dir* (kendisi dışında her şeyin mâlikidir), *el-kuddûsdür* (pak ve temizdir), *es-selamdır* (kullar O’nun kendilerine zulmetmesinden yana sâlimdirler), *el-mü’mindir* (doslarına kendilerine azabeteceği hususunda eman vermiştir)...”³⁵²

“Allah söylediklerimize vekîldir (şahittir, tanıkdır).”³⁵³

Allah’ın sıfatları bahsi tefsir ve kelâm ilimlerinin ana konularını teşkil ederken müfessirler Allah’ın esma-i hüsnâsını konu dâhilinde değerlendirmişlerdir. Kur’ân’da zikri geçen bu isimlerin hangisinin mutlâk varlığı tam anlamıyla ifade ettiği meselesine getirdiği izahta Mukâtil, Yaratıcı’nın isminin “Allah” olduğunu beyan etmektedir. “...O Allah ki O’ndan başka hiçbir ilâh yoktur. Gaybı ve şهادeti bilendir, O Rahman’dır Rahim’dir” buyurdu. Yüce Rabb’in adı Allah’dır. ‘Allah’ bütün mahlukâtına kâhîr olan Rabliğinin ismidir. Diğer isimleri ise O’nun fiillerini ifade eder.”³⁵⁴ Yani, Rahman

³⁴⁸ Mukâtil, a.g.e, Hûd, 11/37, c. 2, s.117

³⁴⁹ Mukâtil, a.g.e, Fecr, 89/14, c. 3, s. 483

³⁵⁰ Mukâtil, a.g.e, En’am 6/103, c. 1, s. 363

³⁵¹ Mukâtil, a.g.e, Hadîd, 57/3, c. 3, s. 320

³⁵² Mukâtil, a.g.e, Haşr 59/23, c. 3, s. 344

³⁵³ Mukâtil, a.g.e, Yûsuf, 12/66, c. 2, s. 155

³⁵⁴ Mukâtil, a.g.e, Haşr, 59/22, 23, c. 3, s. 344

Rahîm, Kerîm, Evvel, Âhir, Zâhir, Bâtın gibi Allah'ın diğere esması O'nun fiilerini ifade etmektedir.

Mukâtil'in, şimdiye kadar muhtelif konularda değindiğimiz her âyetin sonunda Allah'ın esmasından birçoğunu nasıl tefsir ettiğini gördük. Dikkatimizi teşbih ve teccim noktasında celbeden ifadelerin bulunmaması tezimiz açısından önemlidir. Konunun vuzûhu için *Tefsîr'u Mukâtil b.Süleyman*'dan birkaç âyetin tefsiriyle de bu bölümü tamamladık.

2. 3. Metafizik (Uhrevî) Varlıklara Dair Yaklaşımları (Cin, Şeytan, Melek, Rûh)

Kur'ân'ı Kerim gaybî âleme (âhîret) ait varlıklar hakkında bazı bilgiler vermektedir. Gayb âleminin müteşâbih içerisinde değerlendirilmesi hasebiyle bizde bu varlıklarla ilgili malumatı müfessirin nazarından ele alarak inceleyeceğiz. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr'u Mukâtil b.Süleyman*'dabu varlıklardan melek, şeytan, cin ve rûh hakkındaki görüşlerini bildirirken, isrâilî haberleri de içeren tesbitlerde bulunmaktadır.

Melekler nurdan yaratılmış varlıklardır.³⁵⁵ Kur'ân bize meleklerin kanatlarının bulunduğunu haber vererek, "*Hamd, gökler ve yerin fâtırı olan, melekleri ikişer, üçer ve dörder kanatlı kılan Allah'a mahsustur...*" buyurmaktadır. Ancak Mukâtil, Cibrîl, Mikrâil, İsrâfil, ölüm meleği ve Kiramen Katibîn meleklerini bu âyetin kapsamında zikrederek âdeta okuyucuyu, diğere meleklerin kanatlarının olmadığı zannına götüren bir izahta bulunmaktadır.³⁵⁶

Melekler Allah'ın emriyle bir takım vazifeler icrâ etmektedirler. Mukâtil âhîrette Hz Muhammed'in peygamberliğine tanıklık edecek melekler bulunduğu gibi³⁵⁷ hesap gününde peygamberler gibi insanlara şfaat eden meleklerin varlığından da bahsetmektedir.³⁵⁸ Meleklerin bir bölümü günahkârları cehenneme sürükleyip onlar aleyhinde şahitlik edeceklerdir.³⁵⁹ "*O gün yüzleri üzere (hesaplarının görülmesinden sonra melekler tarafından) sürüklenirler.*"³⁶⁰ Ölüm meleği günahkâr kulların yüzlerine

³⁵⁵ Müslim, *Sahih*, "Zühd", 60; İbn Hanbel, *Müsned*, II, 158,168.

³⁵⁶ Mukâtil, a.g.e, Fâtır, 35/1, c. 3, s. 71

³⁵⁷ Mukâtil, a.g.e, Nisa, 4/165, c. 1, s. 271

³⁵⁸ Mukâtil, a.g.e, A'raf, 7/53, c. 1, s. 394; Sebe, 34/23, c. 3, s. 64

³⁵⁹ Mukâtil, a.g.e, Kâf, 50/21, c. 3, s. 270

³⁶⁰ Mukâtil, a.g.e, Kamer, 54/48, c. 3, s. 301

ve sırtlarına vurarak canlarını alır.³⁶¹ Mâlik, cehennemliklerden sorumlu melektir.³⁶² Melekler Allah'ın izniyle mü'minlere bizzât yardım ederler.³⁶³ Kürsi'yi taşıyan melekler bulunmaktadır ancak Mukâtil kürsînin keyfiyetine dair tefsirinde isrâîlî bazı haberlerin ötesinde fazla bilgi vermemektedir.³⁶⁴

Amellerin muhafazası/kayıt altına alınması için bazı melekler görevlendirilmiştir. Bu melekler Kirâmen Kâtibîn melekleridir. İnsanların yaptıkları iyi ve kötü her şeyi hesap günü için amel defterlerine kaydederler. Kur'ân bu melekleri "Rakîb ve Atîd"³⁶⁵ diye isimlendirir. "Hafaza melekleri" olarak da bilinen bu meleklerle beraber Cibril, Mikrâil, İsrâfil ve Azrâil Allah'ın rasulleridir.³⁶⁶

Mukâtil, Kur'ân'da ismi geçen Harut ve Marut'un Süleyman peygamber zamanında sihirle uğraşan melekler olduğunu, bu meleklerin insanlar arasına fitne sokmak için büyü yaptıklarını bildirmektedir. Ebû Salih'den nakledilen diğer bir haberde de, Harut ve Marut'un Allah tarafından insanlara sihri öğretmek için gönderilmiş (insanları sınama, imtihan etmek için) melekler olduğu haber verilmektedir.³⁶⁷

Müfessir İslam literatüründe dört büyük melek ismiyle bilinen Cebrâil, Mikrâil, İsrâfil "*Nida edenin (İsrâfil'in son nefhayı üfürerek) yakın bir yerden (arzdan) sesleneceği güne kulak ver*"³⁶⁸ ve Azrâil'in, vazifelerini paylaştığı yardımcı meleklerinin bulunduğunu bildirerek "*Emri paylaştıranlara*(bunlar dört melektir; Cibrîl, Mikâîl, İsrâfîl ve ölüm meleği. Bunlar işleri yaratılmışlar arasında paylaşırlar. Allah'ın emriyle O'nun ülkesinde işleri çekip çeviren onlardır.)"³⁶⁹ "*Onlar ki melekler (ölüm meleği ve onun yardımcıları - bunlar üçü mü'minlerin üçü de kâfirlerin ruhlarıyla görevli olan altı melektir-) onları nefislerinin zâlimi olarak vefat ettirirler*"³⁷⁰ âyetiyle kanaatını destekler. Tabiat olaylarını düzenleyen Mikrâil'in, görevindeki

³⁶¹Mukâtil, a.g.e, En'am 6/93, c. 1, s. 360; Râd, 13/34, c. 2, s. 178

³⁶²Mukâtil, a.g.e, Tekâsür, 102/8, c. 4, s. 514

³⁶³Mukâtil, a.g.e, Â-li İmran, 3/124, 125, c. 1, s. 189

³⁶⁴ Mukâtil, *Tefsîr-i Kebîr*, (*Tefsîr'u Mukâtil b. Süleyman*) çev. Eryarsoy c. 1, s. 217.

³⁶⁵ Kâf, 50/18, c. 3, s. 270

³⁶⁶Mukâtil, *Tefsîr'u Mukâtil b. Süleyman*, Hacc, 22/75, c. 2, s376 En'am 6/61, c. 1, s. 350, Kâf, 50/16, 17, 23, c. 3, s. 270-71

³⁶⁷Mukâtil, a.g.e, Bakara, 2/102, c. 1, s. 67

³⁶⁸Mukâtil, a.g.e, Kâf, 50/41, c. 3, s. 273

³⁶⁹Mukâtil, a.g.e, Zariyât, 51/4, c. 3, s. 275

³⁷⁰Mukâtil, a.g.e, Nahl, 16/28, c. 2, s. 219

yardımcılarından biri ise “Râd” isminde ki bulutlarla görevli melektir. Râd’ın emriyle rüzgâr bulutları yağmurun yağacağı yere sürükler.³⁷¹ Mukâtil Allah’ın Bakara suresi 98. âyette³⁷² Cibrîl ile Mikâil’i diğer meleklerden ayırarak farklı kıldığı gibi diğer meleklerle Râd’ın arasında da bazı farklar (üstünlük) gözetildiğini bildirir.³⁷³ Hatta Nisa Sure’sindeki “*Mesih de mukarreb melekler de Allah’a kul olmaktan istinkâf etmezler*” âyetini izah ederken, meleklerin Hz İsa’dan mevki itibariyle Allah’a daha yakın olduklarını söyleyerek Peygamber ve melekler arasında derecelendirmeye gitmektedir.³⁷⁴

Müfessir Kur’ân’ı Kerim’de geçen “göklerde” kelimesini genellikle meleklerle atfetmektedir. “*Göklerde (melekler) ve yerde bulunan (cinn ve insan kâfirleri dışındaki, yaratılmışlar) Allah’ı tesbih eder (zikreder).*”³⁷⁵ “*Göklerde ve yerde olanlar Allah’ı tesbih etmektedir (göklerdeki melekler ile yerdeki mahlukât Allah’ı zikretmektedir)*”³⁷⁶ Bazan âyetlerdeki “melekler” hitabından kastedilen ise yalnız “Cebrâil”dir. “*Hani melekler (tek başına Cebrâil) demişti ki: Ey Meryem! Kuşkusuz Allah seni üstün kıldı...*”³⁷⁷

Mukâtil b. Süleyman, Cibrîl’in isminin Abdullah, Mikâil’in ismi Ubeydullah³⁷⁸ olduğunu bildirerek Cebrâil’in asıl görevinin peygamberlere vahiy getirmek iken, geçmiş ümmetlerin helâk edilmesinde de görevlendirildiğini beyan eder. Cebrâil’in sayhası ile bazı kavimler helâk olmuştur.³⁷⁹ “*Onlar da Rab’lerinin emrine uymayıp baş kaldırmışlardı (isyan etmişlerdi). Bu yüzden sâika (Cibrîl’in çılgılığınan dolayı gerçekleşen ölüm şeklindeki azap) bakınırlarken onları yakalayı vermişti.*”³⁸⁰ Salih, Hûd ve Şuayb peygamberlerin kavmini helâk eden çılgılık, Cebrâil’in sayhasıdır. “*O*

³⁷¹Mukâtil, a.g.e, Hicr, 15/22, c. 2, s. 201; Sâffât, 37/2, c. 3, s. 94

³⁷²“Kim Allah’a ve O’nun meleklerine, O’nun rasullerine, Cebrâil ve Mikâil’e düşman olursa, kuşkusuz Allah da o kâfirlerin düşmanıdır.”

³⁷³Mukâtil, a.g.e, Râd, 13/13, c. 2, s. 171

³⁷⁴Mukâtil, a.g.e, Nisa 4/172, c. 1, s. 273

³⁷⁵Mukâtil, a.g.e, Saff 61/1; Â-li İmran 3/83, c. 1, s. 179; Râd, 13/15

³⁷⁶Mukâtil, a.g.e, Haşr, 59/1, c. 3, s. 337

³⁷⁷Mukâtil, a.g.e Â-li İmran 3/42, c. 1, s. 169

³⁷⁸Mukâtil, a.g.e, Kehf, 18/110, c. 2, s. 304

³⁷⁹Mukâtil, a.g.e A’raf, 7/78, c. 1, s. 400; Zariyât 51/44, c. 3, s. 279

³⁸⁰Mukâtil, a.g.e, Zariyât 51/44, c. 3, s. 279

zulmedenleri sayha (Cibril'in sayhası/çığlığı) yakaladı da diyarlarında câsimîn oldular”³⁸¹

Kur’ân’da kıssaları anlatılan Hz İbrahim’in oğulları İshak ve Yakub’un doğacağı müjdesini getiren melekler, insan sûretinde gelen Cebrâil, Mikrâil ve Azrâil’dir. Aynı şekilde bu melekler Lût’un kavmini helâk etmek üzere de görevlendirilmişlerdir.³⁸² Hicr suresinde müfessir, Hz İbrahim’e gelen meleklerin sayısını ikiye indirerek, sadece Cebrâil ve Mikâil’i zikretmektedir.³⁸³ Diğer taraftan Mukâtil, “Ölüm meleğinin isminin ‘Azrâil’ olduğu iddia edilir” şeklinde bir açıklamada bulunarak, ölümle görevli meleğin zikri geçen âyetlerde “Azrâil” isminden daha çok “ölüm meleği” tanımlamasını kullanmaktadır.³⁸⁴

Meleklerle ilgili dikkat çeken diğer bir te’vil ise sûra üflendiği vakit Cibrîl, Mikâil, İsrâfil ve ölüm meleğinin dışında her şeyin, sûrun dehşetiyle ölecekleri ancak adı geçen meleklerin Allah’ın izniyle diri kalacakları açıklamasıdır.³⁸⁵ Diğer bir âyette de sadece Cibrîl ve Mikrâil’i istisna ederek varlıkların tamamının öleceğini bildirmiştir. Sonra Cebrâil ve Mikâil’in ruhu alınacak, ardından ölüm meleğine emredilecek oda ölecektir. Kırk yıl ölü olarak kalacaklar ve Allah’ın emriyle İsrâfil tekrar sûra üfleyecek ve bu ikinci üfleme ile yaratılanlar ayağa kalkıp hesap vereceklerdir.³⁸⁶

Uhrevî varlıklardan kabûl edilen diğer varlıklar ise cinler ve İblis’tir. Duyularla müşahede edilemeyen metafizik varlıkların mahiyetleriyle alakalı bilgilere ancak naslarla ulaşabilmektedir. Mukâtil tefsirinde bu varlıklara dair âyetlere değinirken farklı açıklamalara yer vermiştir. Hz Âdem’in yaratılışını anlatan âyetlerin tefsirinde Mukâtil, Allah’ın meleklerle Hz Âdem’e secde etmelerini emrettiğinde iblisin de onların içinde bulunduğunu, yani iblisin melek olduğunu bildirir. Zira hitap sadece meleklerdir. Allah şeytanları istisna ederek siz de secde edin şeklinde emretmemiştir. Sonraki âyetlerin tefsiri bu kanaatını doğrular niteliktedir. “*Hani biz meleklerle* (ibliste

³⁸¹Mukâtil, a.g.e, Hûd, 11/67, 94, c. 2, s. 130; Mü’minûn, 23/41, c. 2, s. 397

³⁸²Mukâtil, a.g.e, Hûd, 11/69, 77, c. 2, s. 124-125

³⁸³Mukâtil, a.g.e, Hicr, 15/51, c. 2, s. 205

³⁸⁴Mukâtil, a.g.e, Secde, 32/11, c. 3, s. 28; Azrâil, ibrânice bir kelime olup Kur’an ve sahih hadis kaynaklarında bu isme rastlanmamaktadır. Bkz. Ahmet Saim Kılavuz, “Azrail”, *DİA*, c. 4, s. 350-351

³⁸⁵Mukâtil, a.g.e, Neml, 27/87, c. 2, s. 486

³⁸⁶Mukâtil, a.g.e, Zümer, 39/68, c. 3, s. 139

onlardandır) ‘*Âdem’e secde edin’ dedik, hemen ettiler, iblis müstesnâ...*’³⁸⁷İblis, Allah’ın secde emrine muhalefet ederek meleklerin suretinden çıkmış, çirkin bir surete bürünmüştür.³⁸⁸ Mukâtil, şeytan’ın vasfını anlatırken insan vücuduna ışık gibi nüfuz eden bir varlık olduğunu bildirerek “*Vesvese veren o cinsi ve sinici olanın (şeytanın) şerrinden*” (Bu şeytan domuz suretinde olup Âdemoğlunun bedeninde kalbe asılır. Kanın damarlarda dolaştığı gibi insanın vücudunda dolaşır. Allah ona insanın içinde bu şekilde dolaşabilme gücü vermiştir.)³⁸⁹ şeklinde tefsir ettiği âyeti delil getirir. Bu hususa dair benzer haberlere sahih hadis kaynaklarında da rastlanmaktadır.³⁹⁰

Müfessir, müşriklerin Kur’ân’ı ve Cebrâil’i tekzib etmek için ortaya attıkları bir habere göre, “Rey” isminde bir şeytanın bulunduğunu ve bunun Hz Muhammed’in diliyle Kur’ân okuduğunu³⁹¹ böylece, şeytanların insanları (inananları) kandırdıklarını belirtir. Diğer taraftan şeytan semadaki meleklerin konuşmalarını dinler ve insanları yalan yanlış bilgilerle kandırır.³⁹² Gökyüzündeki yıldızlar, meleklerle şeytanın arasında bir set vazifesi oluşturur da onları (melekleri) duymasını engellerler.³⁹³

Cinler ve insanlar yaratılış itibariyle farklı olsalar da yaratılma amaçları noktasında ayniyet gösterirler. Allah Kur’ân’da insanların ve cinlerin ancak kendisine ibadet etmeleri için yaratıldıklarını bildirir.³⁹⁴ Mukatil cinlerin melekler güruhuna ait varlıklar olduğunu kabûl etmektedir. *وجعلوا لله شركاء لجن وخلقهم* Müfessir En’am suresi 100. âyetteki “cin” kelimesini melek olarak tefsir ederek şu açıklamayı yapmaktadır; Allah’ın halkettiği cinleri Cüheyne, Benî Seleme, Huzâ’a gibi kimseler “Onlar Rahman’ın kızlarıdır.” diyerek -melekler güruhuna ait “cinn” ismindeki bir kabile- Allah’a evlat isnad etmişlerdir.³⁹⁵ Bu açıklama ile cinler meleklerle dâhil edilmiştir. Ayrıca iblis de meleklerdendir. Şöyle ki: İblis, “cinn” diye bilinen bir melek kabilesine mensubiyeti sebebiyle “cânn” adıyla zikredilir.³⁹⁶ Mukâtil, “cinn” ifadesinin çoğul için, “cânn” ifadesinin tekil için kullanıldığını belirterek iddiasını güçlendirir. Bu

³⁸⁷Mukâtil, a.g.e, İsrâ 17/61, c. 2, s. 264

³⁸⁸Mukâtil, a.g.e, A’raf, 7/11-13, c. 1, s. 384; İblis’in adı “el Hâris”dir, A’raf, 7/8, c. 1, s. 384

³⁸⁹Mukâtil, a.g.e, Nâs 114/4, c. 3, s. 539

³⁹⁰Buhari, *Sahih*, “İtikâf”, 8, 11, 18; “Edep”, 121; “Bed’ul-halk”, 11; Müslim, *Sahih*, “Selam”, 23-25; Ebû Dâvut, *Sünen*, “Sıyâm”, 79.

³⁹¹Mukâtil, a.g.e, Hûd, 11/17, c. 2, s. 113

³⁹²Mukâtil, a.g.e, Şuarâ, 26/223, c. 2, s. 467

³⁹³Mukâtil, a.g.e, Hicr, 15/18, 19; Sâffât, 37/7, 8, 9,

³⁹⁴Mukâtil, a.g.e, Zariyât, 51/56, c. 3, s. 280

³⁹⁵Mukâtil, a.g.e, En’am 6/100, c. 1, s. 363

³⁹⁶Mukâtil, a.g.e, İnsan, 76/1, c. 3, s. 425

yaklaşımıyla iblisi cinlerden, cinleri ise meleklerden kabûl etmektedir. Cinler melekler gibi Allah'ın emirlerini itirazsız yerine getiren mahlûklar olmayıp, insanlar gibi mü'min ve kâfirleri vardır. "...*Cinlerden* (kendilerine cinn denilen meleklerden bir koldan) *olan iblis müstesna. O (iblis) Rabb'inin emrinden fîsk etti* (Âdem'e secde emrine karşı büyüklendi)"³⁹⁷

Şeytan'ın kendisi gibi yardımcılarının bulunduğu bildiren müfessir, iblisin, emrindeki bu şeytanları, insan ve cinleri saptırmak için kullandığını açıklarken³⁹⁸ bu âyette cinlerin kapsamına şeytanları dâhil etmez. Çünkü şeytan hem insanı hem de cinleri doğru yoldan uzaklaştıran varlıktır. "*Cinni* (yani iblisi) *dumanı bulunmayan yalın bir ateşten yarattı*"³⁹⁹ beyanı ise yukarıdaki açıklamasını nakzediyor görünse de iblis ve cinlerin yaratılış hamurlarının müşterekliğini (ateş) ortadan kaldırmaz. Bu âyetlerin tefsirlerinden şu da anlaşılmaktadır ki, Allah'ın rahmetinden kovulan şeytan hem topraktan yaratılan insanları hem de cinsleri olan cinleri doğru yoldan saptıran bir cinnî, dolayısıyla bir melektir.

Hz Muhammed'den önce cinlere ve insanlara ortak nebîler gönderilmemiştir.⁴⁰⁰ Allah cinlere kendilerinden nebiler gönderirken, insanlara da hem cinsi peygamberler göndermiştir.⁴⁰¹ Ancak son Peygamber Hz Muhammed, iki topluluğa birden gönderilen ilk ve tek Nebî olmuştur.

Mukâtil, Allah'ın bu dünyada ibadet etmeleri için yarattığı cinlerin tıpkı insanlar gibi müslüman ve kâfirlerinin bulunduğu belirtir. "*Göklerde* (melekler) *ve yerde bulunan* (cinn ve insan kâfirleri dışındaki yaratılmışlar) *Allah'ı tesbih eder* (zikreder)." ⁴⁰²

Rûh kelimesini Mukâtil b. Süleyman, *el Eşbah ve'n-Nezâir fi'l Kur'an'il Kerîm* isimli eserinde ele almıştır. Bu kelime Kur'an da, rahmet,⁴⁰³ Cebrâil,⁴⁰⁴ Hz İsâ,⁴⁰⁵ Hz

³⁹⁷Mukâtil, a.g.e, Kehf, 18/50, c. 2, s. 291

³⁹⁸Mukâtil, a.g.e, En'am 6/112, c. 1, s. 366

³⁹⁹Mukâtil, a.g.e, Rahman, 55/15, c. 3, s. 304

⁴⁰⁰Mukâtil, a.g.e, En'am, 6/130. Hz Muhammed (s) ise sakaleyn (ins-cin) peygamberidir, c. 1, s. 371; Rahman, 55/31, c. 3, s. 306

⁴⁰¹Mukâtil, a.g.e, Ahkâf, 46/32, c. 3, s. 229

⁴⁰²Mukâtil, a.g.e, Saff, 61 /1, c. 3, s. 355

⁴⁰³ Mukâtil, *Kur'an Terimleri Sözlüğü*, s.206, 207, Mukâtil, *Tefsîr'u Mukâtil b. Süleyman*, Mücadele, 58/22, c. 3, s. 336

Âdem'e Rûh'dan üflenmesi,⁴⁰⁶ vahiy⁴⁰⁷ mânâlarında kullanılmıştır. Müfessirin tefsirinde de bu kelimeleri aynı mânâlarda kullandığını görmekteyiz. Böylelikle Mukâtil eserleri arasında oluşacak tenakuzu bertaraf etmiştir. Diğer taraftan İsrâ suresindeki rûhun mahiyetini anlatan âyetin tefsirinde israilî haberler kullanması tefsir ulemasının ciddi tenkitlerine sebep olmuştur. “*Sana rûhu soruyorlar. De ki rûh Rabb’imin emrindedir...(Rûh, İnsan suretinde büyük bir melektir. Arşın dışındaki mahlûkâtın tümünden büyüktür. O melekler üzerinde bir bekçidir, yüzü insan yüzü gibidir)*”⁴⁰⁸

2. 4. Âhret Hayatı İle İlgili Âyetlere Yaklaşımları

Mukâtil b. Süleyman, kıyamet saatini mutlak müteşâbih kabûl etmektedir. A’raf 187, 188. âyetlerin tefsirinde, Peygamber’in dahi bu bilgiye vakıf olmadığını belirtir.

“*Saat’in ilmi (kıyametin kopacağı günün bilgisi) muhakkak Allah’ın nezdindedir (yani onu O’ndan başkası bilmez.)*”⁴⁰⁹

“*Semâvâtın ve arzın gaybı Allah’ındır (gayb olan azabın ne zaman ineceğine ve yerin gaybına ait bilgiye yalnız Allah sahiptir.)*”⁴¹⁰

“*İnsanlar sana saati (kıyameti) sorarlar*” (Nebi hutbe okurken bir adam O’na saat hakkında sordu. Allah Nebi’ye vahyetti ki; ...*De ki: Onun ilmi Allah’ın yanındadır. Ne bileceksin belki de o saat yakındır.*”⁴¹¹

“*De ki: Göklerde ve yerde olanlardan (meleklerden ve insanlardan) gaybı (ölüm sonrası dirilişi ve kıyametin bilgisini) Allahdan başka kimse bilmez.*”⁴¹²

“*El-hâkka. Nedir el-hâkka?*” Mukâtil, bu kelimeyi kıyamet saati ve dehşeti olarak açıklar. Aynı zamanda “hâkka”nın, “kâria ve saat” anlamlarına geldiğini de bildirir.⁴¹³“Âzife” kelimesi de kıyamet mânâsında kullanılmıştır.⁴¹⁴

⁴⁰⁴Mukâtil, a.g.e, Bakara, 2/87, 253; Nahl, 16/102, c. 2, s. 238; Şuarâ, 26/193, c. 2, s. 464; Meryem, 19/17, c. 2, s. 309; Kadr, 97/4.

⁴⁰⁵Mukâtil, a.g.e, Nisa, 4/171, c. 1, s. 273

⁴⁰⁶Mukâtil, a.g.e, Secde, 32/9, c. 3, s. 27; Hicr, 15/29, c. 2, s. 190

⁴⁰⁷Mukâtil, a.g.e, Nahl, 16/2, c. 2, s. 214; Mü’min, 40/15, c. 3, s. 144; Şûrâ, 42/52, c. 3, c. 183

⁴⁰⁸Mukâtil, *Kur’an Terimleri Sözlüğü*, s. 206, 207; Mukâtil, *Tefsîr’u Mukâtil b. Süleyman*, İsrâ, 17/85, c. 2, s. 270

⁴⁰⁹Mukâtil, a.g.e, Lokman, 31/34, c. 3, s. 25

⁴¹⁰Mukâtil, a.g.e, Hûd, 11/123, c. 2, s.136

⁴¹¹Mukâtil, a.g.e, Ahzab, 33/63, c. 3, s. 56

⁴¹²Mukâtil, a.g.e, Neml, 27/65,c. 2, s. 483

Yukarıda kıyametle ilgili âyetlerin tefsirlerini aslına uygun bir şekilde naklettik. Mukâtil, kıyametin cuma günü kopacağını⁴¹⁵ kıyamet günü öncesinde bütün yaratılmışların helâk olacaklarını, inananların ölüm ile günahkârların ise dünya azabı ile helâk olacağını ve ümmü'l Kitapta yani levh-i mahfûzda bunların hepsinin kayıtlı olduğunu belirtir.⁴¹⁶

“*Kuşkusuz ki (İsa'nın semadan inişi) saatin bir ilmidir (kıyametin alametidir.)*⁴¹⁷ Mukâtil, kıyamet alâmetlerinden kabûl edilen Hz İsa'nın dünyaya nuzûlünü anlatırken şu bilgileri vermektedir:

Hz İsa dünyaya, Yûşa b. Nûh ile nuzûl edecektir.⁴¹⁸ Hz İsa yanında ölmemiş ve hacetmemiş olan Ashab-ı Kehf'le beraber 70.000 kişi ile hac farîzasını yerine getirecektir.⁴¹⁹ Bu bilgilerin sıhhati kanaatimizce tartışmaya açık görünmektedir.

İsa'nın nuzûlu hadisesinde olduğu gibi dâbbetü'l-arz ve Deccal'e dair haberlerin de isrâiliyât içerikli bilgilerden oluştuğunu görmekteyiz.

“...*Biz onlara yerden (Mekke'de Safa'dan) bir dâbbe çıkartırız da onlara (Arapça konuşarak) insanların (Mekke kâfirlerinin) âyetlerimize (bu dâbbenin çıkacağına) iman etmediklerini söyler.*”⁴²⁰“Bu dâbbe insanlara, ‘İnsanlar benim çıkacağıma inanmıyorlardı’ der, çünkü dâbbenin çıkması Allah'ın âyetlerinden bir âyettir. Bütün insanlar onu gördükten sonra çıktığı yere geri döner. Adı ‘Efdâ’ olan bu dâbbenin dört ayağı, yeni bitmiş tüyleri, uçmasını sağlayan iki kanadı olup başı bulutlara değecektir.”⁴²¹ Mukâtil Deccâl'in suretinden haber veren diğer bir rivayette onun iri yarı, bol etli, siyah dalgalı saçları, gür sakallı, bir gözü kör ve alnında “kâfir” yazılı biri olarak tavsif eder.⁴²² Bu izahların büyük çoğunluğu tefsir ilminde müteşâbihâtdan ziyâde isrâiliyâtı ilgilendiren konulardır. Ancak kıyamet ve

---

⁴¹³Mukâtil, a.g.e, Hâkka, 69/1, 2, 3, c. 3, s. 392

⁴¹⁴Mukâtil, a.g.e, Necm, 53/57, c. 3, s. 290

⁴¹⁵Mukâtil, a.g.e, Duhân, 44/41, c. 3, s. 207

⁴¹⁶Mukâtil, a.g.e, İsrâ, 17/58, c. 2, s. 262

⁴¹⁷Mukâtil, a.g.e, Zuhruf, 43/ 61, c. 3, s. 190

⁴¹⁸Mukâtil, a.g.e, A'raf, 7/159, c. 1, s. 419

⁴¹⁹Mukâtil, a.g.e, Kehf, 18/110, c. 1, s. 304

⁴²⁰Mukâtil, a.g.e, Neml, 27/82, c. 2, s. 485

⁴²¹Mukâtil, a.g.e, Neml, 27/82,c. 2, s. 485

⁴²²Mukâtil, a.g.e, İsrâ 17/1, c. 2, s. 246

alametlerinin gaybî bilgiler içinde ele alınması hasebiyle bu bilgilere değinmeden geçemedik.

Gayb âleminin merak edilen en önemli gerçeklerinden birisi de cennet ve cehennemdir. Cennet ve cehennemin varlığı ve mahiyetiyle ilgili bilgiler nas ile sabit iken ne zaman yaratılacağı veya yaratılmış olma ihtimalinde ihtilaf söz konusudur. Bu tartışmada müfessirimiz cennet ve cehennemin yaratılmış olduğunu kabûl ederek cehennemin alevi ve kızgın sularının mücrimler için hazır bekletildiğini savunur.⁴²³ Cehennem'in yedi kapısından bahseden âyetin tefsirinde Mukâtil, onun katlarıyla ilgili malûmatlar vererek şunları nakleder: Cehennemin kapıları alt altadır. Her kapı diğerine göre daha sıcaktır. Kapıların arasında 70 yıllık mesafe vardır. İlk kapı cehennemdir. İkinci lezâ, üçüncü hutame, dördüncü sa'îr, beşinci cahîm, altıncı hâviye, yedinci kapı ise sekardır.⁴²⁴ Cehennem ateşi, kemikler dışında hiçbir şey kalmamak üzere günahkârları yiyip bitirmedikçe sakinleşmeyen bir öfkeye sahiptir.⁴²⁵

Şehitlerin ruhlarından başka melekler dâhil hiç kimsenin ulaşamayacağı mekân ise sidretü'l-müntehâda bulunan cennetü'l-me'vâdır.⁴²⁶

Cennet ve cehennem ehli için Kur'ân'ın sıkça kullandığı “hâlid” kelimesini müfessir, “ölmek üzere kalınacak yer” olarak tefsir ederken âhîret hayatının devamlılığını, ölümsüzlüğünü vurgulayarak âdetâ cennetliklere müjde verip, cehennemliklerin yüreğine korku salmaktadır.⁴²⁷ Cennet ve cehennemle alakalı tüm tasvirler onların somut varlıklarını isbat etmektedir.

Allah'ın Kur'ân'da yaratılmışların ölüm sonrası, dünya hayatındaki amellerine göre hesaba çekileceklerini va'detmektedir. Yukarıda her kulun dünyada işlediklerini kaydeden meleklerin varlığından bahsetmiştik. Meleklerin kayıt tuttıkları amel defteri hesap gününde herkesin eline verilecektir.

“*Ve kitab (dünyada işlediklerini bildiren kitab ellerine) konulmuştur...*”⁴²⁸

⁴²³Mukâtil, a.g.e, Yûnus, 10/4, c. 2, s. 81

⁴²⁴Mukâtil, a.g.e, Hicr, 15/44, c. 2, s. 203

⁴²⁵Mukâtil, a.g.e, İsrâ, 17/97, c. 2, s. 273

⁴²⁶Mukâtil, a.g.e, Necm, 53/15, c. 3, s. 290

⁴²⁷Mukâtil, a.g.e, A'raf, 7/43, c. 1, s. 392; Hûd, 11/23, c. 2, s. 114

⁴²⁸Mukâtil, a.g.e, Kehf, 18/49, c. 2, s. 291

“*Her insanın tâirini (iyi, kötü amellerini, hesaba çekilinceye kadar kendisinden ayrılmayacak şekilde) boynuna ilzâm ettik*”⁴²⁹

Hesap gününde her insan amellerinin kaydedildiği bu kitaplarla beraber Allah’ın huzuruna çıkacaklardır. Bu kitaplar onların cennet veya cehennem yolculuğunun belirleyici rehberleri olacaktır.

“*Günün birinde her insanı imamları (kitapları, dünyada işlenen hayır ve şerrin kaydedildiği kitab) ’ıyla çağıracağız...*”⁴³⁰ Ayrıca “Kitab-ı mestûr” tanımlaması, “levhi mahfuz” için kullanıldığı gibi “amel defteri” için de kullanılmıştır.⁴³¹ Cennet ehlinin defterleri sağ taraflarından arzedilecektir. Cenennemliklere ise kitapları sol taraflarından verilecektir.⁴³² Bu hadiseye dair müellifin özel bir açıklaması bulunmamaktadır.

Mukâtil Allah’ın yarattıklarından insan ve cinleri dünyada işlediklerinden ötürü hesaba çekeceğini bildirdikten sonra, hayvanların âhiretteki durumları hakkında şu bilgiyi vermektedir: Hayvanlar kendi aralarında bir kısâsa tâbî tutulacak, ardından toprak olacaklardır.⁴³³ Onların hesabı kendi aralarında görülecektir.

---

⁴²⁹Mukâtil, a.g.e, İsrâ, 17/13, c. 2, s. 252

⁴³⁰Mukâtil, a.g.e, İsrâ, 17/71, c. 2, s. 269

⁴³¹Mukâtil, a.g.e, Tûr, 52/2, c. 3, s. 282

⁴³²Mukâtil, a.g.e, Müddessir, 74/39, c. 3, s.419

⁴³³Mukâtil, a.g.e, Maide, 5/38, c. 1, s. 298

SONUÇ

Mukâtil b. Süleyman, günümüze ulaşan ilk tam tefsirin sahibi, müfessir, muhaddis, fakih ve kurra bir âlimdir. Çalışmamızda *Tefsîr'u Mukâtil b. Süleyman*'ı satır satır okuyarak müellife isnad edilen teşbih iddialarını -genel kanaatler doğrultusunda belirlenen- müteşâbih âyetler bağlamında incelemeye çalıştık. Araştırmamızın başında Selef ve Halef akîdelerinin, özellikle tefsir rivayetlerinde söz sahibi sahabe ve tabiinden müfessirlerin müteşâbihâta yaklaşımlarını ortaya koyan haberlere yer verdik. Bu rivayetleri naklederken kanaat belirtmemeye özen gösterdik. Bu tavrın sebebi tezimiz açısından müellifin eserlerini tahkîk etmeden netice ve zan ifade eden cümlelerden kaçınmış olmamızdır. Mukâtil'in, İslam topraklarının gerek dinî gerekse siyasal farklılaşma yaşadığı, geçiş döneminin sancılı oluşumlarına tanıklık eden zaman diliminde yaşamış olmasının müsbet ve menfi etkilerini ortaya koyduk. Bunun yanı sıra Kurân ilimlerinde ilkleri temsil eden İbn Abbas, İkrime, Atiyye el Avfi daha sonraki asırlarda Taberî gibi önemli şahsiyetlerin hayatlarından ve karşılaştıkları ithamlardan bahsettik. Bizi buna sevkeden âmil her asırda toplumlara yön veren insanların sosyal gelişme ve değişimlerde sürecin olumlu-olumsuz bedellerine daha fazla muhatap olmalarıdır.

Mukâtil'in müteşâbih âyetlere getirdiği açıklamaları, Kur'ân'ı hiçbir yoruma tâbi tutmadan zâhiri üzere tefsir eden Selef bakışı ve te'vilci Halef fırkasıyla karşılaştırdığımızda edindiğimiz kanaat bizi şu sonuca götürmüştür: Mukâtil, Allah'ın isim ve sıfatlarını içeren âyetlere verdiği mânâlarda ekseriyetle mecâzi yorumlara gitmiştir. Tefsirinde sahabe ve tabiinden gelen yorumlarla örtüşen âyetler de gözden kaçmamaktadır. Hatta bazı âyetleri yorumsuz bırakarak Selef ulemasının tavrını sergilemiştir. Tezimizin başında müşebbihî tefsirlerden de örnekler verdik. Bu örneklerin müfessirimizin tefsirinde hiçbir şekilde yer almaması, savunmamız açısından oldukça önemlidir. Mukâtil gerek Allah'ın zâtıyla alakalı gerekse isim ve fiillerini müşahhaslaştırmak adına bir tavır içinde bulunmamakla birlikte tefsirinde, "tevhîd" kelimesini sıkça vurgulayarak âdetâ bu ithamlara cevap vermiştir. Dolayısıyla Mukâtil'in müteşâbihâta yaklaşımı sahabe ve tabiinden ve Halef ulemasından çok da farklı değildir. Burada, sahabe ve tabiin, Halef uleması ne kadar müşebbihî ise Mukâtil de o kadar teşbih yanlısıdır dersek ileri gitmiş sayılmayız.

Şâyet *Tefsîr'u Mukâtil b. Süleyman*'daeleştirilecek bir husus aranacak ise -eseri tahkîk etmeye gayret gösteren biri olarak kanaatımız- eserde özellikle muğayyebâta dair isrâiliyâtın fazlaca göze çarpmasıdır. Ancak yine araştırmalarımız bize göstermiştir ki gerek erken dönem tefsirlerinde gerekse yakın dönem tefsirlerinin birçoğunda isrâilî haberlere fazlaca yer verilmiştir. Dolayısıyla bu sorun sadece Mukâtil'in tefsirinin değil, tefsir ilminin genel problemi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Mukâtil'in yaşadığı dönemin İslamî ilimlerin henüz teşekkülünü tamamlamadığı ve tefsir çalışmalarının hadis rivayetleri içinde değerlendirildiği düşünüldüğünde Ehli Hadis'in müfessiri, rivayetlerinde senetleri kullanmamış olmasından dolayı metrûku'l hadis kabûl etmesi her ne kadar hadis ilmi açısından doğru kabûl edilse dahi, bu kişiden tefsir rivayetleri alınamayacağı anlamına gelmemelidir. Ayrıca hadis uleması tarafından eleştiri oklarına hedef olan müfessirin tefsirinde değindiği rivayetlerin büyük çoğunluğuna sahih hadis ve siyer kitaplarında ulaşılmış olmamız oldukça önemlidir. Yeri geldikçe tezimizde bu örneklere de yer verdik.

Kur'ân'da teşbih ve tecsime sebebiyet veren vech, a'yn, yed, kabza gibi insânî uzuvları ve Allah'ın kendi zâtına nisbet ettiği gelmek, inmek, kuşatmak, gözetlemek, tuzak bozmak vb beşerî fiilleri Mukâtil'in eseri *Tefsîr'u Mukâtil b. Süleyman*'da tek tek inceledik. Mukâtil b. Süleyman'ın tefsirini incelediğimizde bizi, Müşebbihe olmasına sevkedecek amillere rastlamamış olmamız şu yorumu akla getirmektedir. İslamî ilimlerin farklılaşmaya, siyasal dengelerin yer değiştirmeye başladığı hicrî birinci ve ikinci asır buhranlı bir geçiş dönemidir. Dahhâk'ın Mukâtil'in tefsirine “her âyeti tefsir etmiş” şeklindeki eleştirisi bu dönemin Kurân algılamasının bir nebze resmini ortaya koyar. Çünkü bu eleştiri bize, müfessirin yaşadığı dönemde dirâyet geleneğinin henüz yaygınlaşmadığını, rey ile tefsirin meşrû görülmediğini gösterirken bu eserin geçiş dönemi bir çalışma olduğunu da ortaya koymaktadır. Hakikâtte Mukâtil'in yaşadığı zaman dilimi hem siyasal hem dini hem de sosyal farklılaşma açısından bir ara dönemdir. Asrın sancılı fotoğrafı, yeni olanla eskinin mücadelesidir.

Netice itibariyle, yukarıda tafsilatlı bir şekilde değindiğimiz siyasal değişimlerden bir çok âlim gibi Mukâtil de nasibini alarak gerek kendisi gerekse eserleri hak ettiği itibâra ulaşamadığı gibi, İslâm tarihine tamamen siyasî bir yaftayla Müşebbihe fırkasının kurucusu olarak geçmiştir. Halbu ki eserlerinde kullandığı uslûp

teşbih ve mecâzlardan oluşan Kur'ân uslûbudur. İlâhî kelâmı anlama ve anlatma gayreti içinde olan birinin özellikle Allah'ı tavsif etmesi noktasında bunlardan kaçarak bir izahı gitmesi pek mümkün görünmemektedir. Aslolan Mukâtil'in yaptığı gibi insanı merkeze almadan, yaratıcının kudret ve azametini önceleyerek iman etmek ve O'nun zât-ı ulûhiyyesini tenzîh etmektir

KAYNAKÇA

- Abdülbâkî, Muhammed Fuad, *Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'an*, Dâru İhyâ'üt-Türâsi'l-Arabî, Beyrut.
- Aydın, Mehmet Sait, *Tanrı-Ahlak İlişkisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1991.
- Aydın, Muhammed, "Kur'an'da Teşbihli Anlatım Üslûbu", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/2001.
- Cerrahoğlu, İsmail, "Kur'an Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Amiller", *AÜİFY*, Ankara, 1968.
- ....., İsmail, "Tefsirde Mukâtil b. Süleyman ve Eserleri", *AÜİFD*, c. XXI.
- ....., İsmail, *Tefsir Tarihi*, Fecr yay, Ankara, 2009.
- ....., İsmail, *Tefsir Usûlü*, TDVY, Ankara, 2009.
- Çelebi, İlyas, "Risaleleri ve İtikadi Görüşleri ile İmam Azam Ebû Hanife", *İslamî Araştırmalar Dergisi*, 1974, XV/1-2.
- Çelik, İbrahim, "Kur'an'da Haberî Sıfatlar ve Mukâtil b. Süleyman'a İsnâd Edilen Teşbih Fikri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, say. II, Bursa 1987.
- ....., İbrahim, *Mukâtil b. Süleyman ve Tefsirdeki Metodu*, Bursa, 2000.
- Daftary, Farhad, The Institute of Ismaili Studies, "Emevîler Döneminde ve Abbasîlerin İlk Dönemlerinde İran, Horasan ve Mâveraünnehir'deki Mezhebî ve Milliyetçi Hareketler", çev. Dr. Mehmet Atalani, *Kelâm Araştırmaları* 4: 2, 2006,
- Demirci, Muhsin, *Kur'an'ın Müteşâbihleri Üzerine*, Birleşik yay, İstanbul, 1996.
- Derveze, Muhammed İzzet, *et-Tefsîru'l-Hadis*, (Nuzul Sırasına Göre Kur'an Tefsiri), Ekin Yayınları, 1998.
- Dönmez, Kazım, *Mukâtil b. Süleyman'ın Fıkhî Görüşleri (Kitâb'u Tefsir-i Hamse Mie Âye Min-el'Kur'an Bağlamında)*, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- Duman, Zeki, "Müteşâbihatın Te'vili", *Bilimname*, IX, 2005/3, 39-54
- Ebû Hanife, Nu'mân b. Ebî Abdillâh b. Muhammed, *el-Fıkhu'l-Ekber*, çev. Hasan Basri Çantay, Ankara 1986, TDVY.
- El-Bağdadî, ebû Mansûr Abdulkahir, *el-Fark Beyne'l Fırak*, Dâru'l Marife, Beyrut.

- El-Eş'ar'î, Ebu'l Hasan, *Makalatu'l İslamiyyin*, Kahire, 1950.
- Erkit, Turan, *Sahabe ve Tabiin Döneminde Müteşâbih Sıfatların Yorumu Meselesi*, Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana, 2009
- Er-Rağıb, el-İsfehâni, Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fî Garîbi'l Kur'ân*, Kahraman yay, İstanbul, 1986.
- Er-Râzî, Fahreddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer, *Esâsu't-Takdîs fî İlmi'l-Kelâm*, (*Allah'ın Aşkınlığı*) çev. İbrahim Coşkun, İz yay, İstanbul, 2006.
- Esmer, Mahmut, *Kelâm İlmi Açısından Müteşâbih Kavramı*, Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2006.
- Es-Suyûtî, Celaleddin Abdurrahman, *el-İtkan fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Daru'l Marife, I-II, Beyrut.
- Eş-Şâtibî, Ebû İshak İbrahim, *el-Muvâfakat fî Usûlü's Şerîa*, Beyrut, Daru'l Marife, 1975.
- Eş-Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed bin Abdulkerim, "Umûm, Husûs, Muhkem, Müteşâbih, Nâsîh ve Mensuh Hakkında", çev. Selim Türcan, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010-11, c. 9, say: 17
- ....., Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim, *Milel ve Nihal, Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*, çev. Mustafa Öz, Litera yay, İstanbul, 2008.
- Et-Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr, *Camiu'l-Beyan an Te'vil'i Âyi'l-Kur'ân*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2000.
- Ez-Zehbî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l Müfessirûn*, Beyrut, Daru'l Kalem.
- Ez-Zerkânî, Muhammed Abdulazîm, *Menâhilü'l İrfân fî Ulûmi'l Kur'ân*, Beyrut, Daru'l Kütübü'l İlmiyye, 1988
- Ez-Zerkeşî, Bedrüddin Muhammed b. Abdillâh b. Bahadır, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut, Daru'l Marife, 1990.
- Fığlalı, Ethem Ruhi, "Abdullah b. Sebe", *DİA*, c. I, İstanbul.
- Firûzâbâdî, Ebu't Tahir Mecdüddîn Muhammed Yakub b. Muhammed, *Tenvîrü'l Mikbâs min Tefsîr'i İbn Abbas*, Daru'l Kütübü'l Ümmiyye, Beyrut.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed (1985), *el İlcâm'ul Avâm an İlmi'l Kelâm*, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l Arabî.

- Gölcük, Şerafettin – Süleyman Toprak, *Kelâm Tarih – Ekoller - Problemler*, Tekin Dağıtım, 5. Baskı. Konya 2001.
- Gölcük, Şerafettin, “Beyan b. Sem’an”, *DİA*, c. VI, İstanbul.
- Güner, Osman, “Haberin Kaynağına Ulaşmada İsnadın Rolü”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, say.11, 1999.
- Hamurcu, Fevzi, *Mukâtil b. Süleyman ve İlk Fıkhî Tefsir*, Fecr yay, Ankara, 2009.
- Harbi, Rahman, *Kur’ân’ın Anlaşılmasında Teşbihî Dil*, Yüksek Lisans Tezi, Rize Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı, 2010.
- İşıcık, Yusuf, *Kur’ân’ı Anlamada Temel Bir Problem Te’vil*, Esra yay, Konya, 1988.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdris er-Râzî, *Tefsîru İbn Ebî Hâtim*, Sudan: el-Mektebetü’l-Asriyye.
- İbn Esîr, İzzettin, *Üstü’l Gâbe fi Ma’rifeti’s-Sahabe*, Daru’l Halebî, Kahire, I-VII.
- İbn Hacer, el-Askalanî, Şehâbüddîn Ahmed b. Ali, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, Dâru’l İhyâ’it Tûrâsî’l Arabî, Beyrut 1993.
- İbn Kesîr, Ebû’l Fidâ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbüddîn Ömer, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, Riyad 1999, Dâru’l-Maarife.
- İbn Manzûr, Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü’l-‘Arab*, Daru’l Sadr, Beyrut, 1990.
- İbn Rüşd, *Faslu’l-Makal (Felsefe-Din İlişkileri)*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul, 1985.
- İbnü’n Nedim, ebû’l Ferec Muhammed b. İshak, *el-Fihrist*, Daru’l Marife, Beyrut, 1994.
- Kâfiyeci, Muhammed b. Süleyman, *et-Taysîr fi-Kavâ’idi İlmi’t-Tefsîr*, AÜİFY, çev. İsmail Cerrahoğlu, 1974.
- Kiraz, Celil, “Mukâtil b. Süleymanın Muhkem ve Müteşâbih Anlayışı”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* Yıl: 2011/1, Sayı: 26
- Koç, Mehmed Akif, *Tefsirde Bir Kaynak İncelemesi-Salebi (427/1036) Tefsirinde Mukâtil b. Süleyman (150/167) Rivayetleri*, Kitâbiyât yay,1. Baskı, Mayıs 2005.
- Kurban Nur Ahmet, “Mekke Tefsir Ekolünün Ulûmü’l Kur’ân İle İlgili Görüşleri”, *Tarihten Günümüze Kur’ân İlimleri ve Tefsir Usûlü*, 2009
- Kutlu, Sönmez, “Muhammed b. Kerram”, *DİA*, c. XXX, İstanbul.

- .....,Sönmez, “Mürchie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları”,*Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002/1, c. 1, say. 1
- Küçük, Raşit, “İsnâd”, *DİA*, c.XXIII, İstanbul.
- Mahmutoğlu, Yakup, “ Mukâtil bin Süleyman’ın ‘Tefsîr’u Hamsi Mie Âyetin Mine’l Kur’ân’il Kerîm’ (Beşyüz Âyetin Tefsiri)”Adlı Kitabının kısaca Tanıtımı ve Ahkâm Âyetleri Açısından Değerlendirilmesi” *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, say.13, 2009.
- Mizzî, Ebu’l Haccac Cemaleddin Yusuf b. Abdurrahman b. Yusuf, tah. Beşşar Avvad, *Tehzîbü’l Kemâl fî Esmâi’r-Ricâl*, Ma’ruf, Müessesetü’r Risale, Beyrut, 1983.
- Mukâtil b. Süleyman, Ebû’l Hasen Mukâtil b. Süleyman b. Beşîr el Ezdî bi’l Velâ el Horasânî el Belhî (150/767), *Tefsîr’u Mukâtil b. Süleymân*, I-III, tahkîk: Ahmed Ferîd, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut,1424/2003
- .....,Ebû’l Hasen Mukâtil b. Süleyman b. Beşîr el Ezdî bi’l Velâ el Horasânî el Belhî (150/767), *Tefsîr-i Kebîr*, (*Tefsîr’u Mukâtil b. Süleymân*), çev. Beşir Eryarsoy, İşaret yay, İstanbul, 2006.
- ....., Ebû’l Hasen Mukâtil b. Süleyman b. Beşîr el Ezdî bi’l Velâ el Horasânî el Belhî (150/767), *Ahkâm Âyetleri Tefsiri*, (*Tefsîr’u Hamse Mie Âyetin Mine’l Kur’ân*), çev. Beşir Eryarsoy, İşaret yay, İstanbul, 2005
- ....., Ebû’l Hasen Mukâtil b. Süleyman b. Beşîr el Ezdî bi’l Velâ el Horasânî el Belhî (150/767)*Kur’ân Terimleri Sözlüğü*,(*el Eşbah ve’n Nezâir fî’l Kur’ân’il Kerîm*), çev. Beşir Eryarsoy, İşaret yay, İstanbul 2004.
- Okumuş, Mesut, *Kur’ân’ın Kronolojik Okunuşu*, Araştırma yay, Ankara 2009
- Öz, Mustafa, “Gâliyye”, *DİA*, c. XXX, İstanbul.
- Öztürk, Mustafa, “Müteşâbih Kavramı Bağlamında “Tefsir Usûlü”nün (Ulûmü’l-Kur’ân) Mahiyeti ve Pratik Değeri Üzerine, Bir İnceleme”, *Bilimname*, XV, 2008/2, 29-46.
- ....., Mustafa, “*Taberî’nin Tefsir Anlayışında Seleflik ve İlmlî Zâhirilik*”, Tebliğ.
- Reşit Rızâ, Muhammed, *Tefsirü’l Kur’ân’il Hakîm-Tefsirü’l Menâr*, Daru’l Fikr, Beyrut.
- Sinanoğlu, Abdulhamit, “Kelâm Tarihinde Tanrı Tasavvurları”, *Ankarallâhiyat yay*, 2005.

- Sofuoğlu, Mehmed, *Tefsire Giriş*, İstanbul, 1981.
- Şimşek, M. Sait, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında İki Mesele*, Ekin yay, İstanbul.
- Taşköprüzade, Ahmed b. Mustafa, *Miftâhü's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mavduât'il-Ulûm*, Kahire 1968.
- Topaloğlu, Bekir, *Kelâm İlmi*, Damla yay, İstanbul, 1993.
- Türker, Ömer, "Mukâtil b. Süleyman", *DİA*, XXXI, İstanbul.
- ....., Ömer, *Mukâtil b. Süleyman'ın Kur'ân'ı Te'vil Yöntemi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 1999.
- Uludağ, Süleyman, *Felsefe-Din İlişkileri*, İstanbul, 1985
- Yavuz, Yusuf Şevki, (1989), "Müteşâbih", *DİA*, XXXII, İstanbul.
- ....., Yusuf Şevki, "Acbu-z zeneb", *DİA*, c. I, İstanbul,
- ....., Yusuf Şevki, "Müşebbihe", *DİA*, c. XXXII, İstanbul.
- ....., Yusuf Şevki, Zeki Ünal, "Cebrâil", *DİA*, c. VI, İstanbul.
- ....., Yusuf Şevki, "Cevâliki", *DİA*, c. VII, İstanbul.
- Yıldırım, Suat, *Peygamberimizin Kur'ân'ı tefsiri*, Kayıhan yay, İstanbul 1983.
- Zirikli, Hayrettin, *el-A'lâm, Kâmus'u Terâcimi li Eşhari'r Ricâl ve'n Nisa*, Daru'l İlm li'l Meyâlin, Beyrut, 1992.

